

Striden om forsoningen i tiden efter Rosenius

Flemming Kofod-Svendsen

pastor emeritus, ph.d., forh. folketingsmedlem og minister

kofodsvendsen@gmail.com

Resumé

I artiklen skildres først Paul Peter Waldenströms baggrund, opvækst og uddannelse. Derefter bringes Waldenströms egen skildring af sit fællesskab med Rosenius i studieårene. Efter Rosenius' død blev Waldenström som 29-årig hans efterfølger som redaktør af *Pietisten*. Dermed blev Waldenström en af lederne inden for nyevangelismen, hvor han i begyndelsen lagde vægt på at videreføre Rosenius' åndelige linje. Derpå bringes Waldenströms egen skildring af årsagen til hans overbevisning om en ny forståelse af forsoningen, som han i offentliggjorde i 1872 i *Pietisten*. Artiklen giver dernæst en fremstilling af den bibelsk-luthersk-rosenianske forståelse af forsoningen med citater fra de lutherske bekendelsesskrifter. Efterfølgende bringes en sammenligning af Rosenius' og Waldenströms forståelse af forsoningen. Derefter skildres forløbet af den heftige strid om forsoningen, der opstod inden for nyevangelismen.

Keywords

Waldenströms opvækst og uddannelse, redaktør af *Pietisten*, ny forståelse af forsoningen, forsoningsstrid.

Artiklens formål

Formålet med artiklen er at beskrive den strid om forsoningen, der opstod inden for nyevangelismen efter Rosenius' død. Jeg vil først beskrive Paul Peter Waldenströms teologiske udvikling. Derefter vil jeg redegøre for den lutherske/Rosenius' forståelse af forsoningen. Derpå vil jeg sammenligne

Rosenius' forståelse af forsoningen med Waldenströms forståelse. Dernæst vil jeg fremstille selve forsoningsstridens forløb, og hvordan den endte med en splittelse af nyevangelismen.

Paul Peter Waldenström

Paul Peter Waldenström blev født den 20. juli 1838 i Luleå, hvor hans far Erik Magnus Waldenström havde været provinslæge i Norrbottens len siden 1819 med bopæl i Luleå. I slægten var der adskillige præster samt militærfolk, læger og lærere. Erik Waldenström var gift to gange, idet hans første hustru døde i 1835. Paul Peter var det første barn i Erik Waldenströms andet ægteskab. Han fik i hurtig rækkefølge seks søskende, og fra fødslen havde han syv halvsøskende. Hjemmet kan enklest beskrives som kulturkristent uden kontakt til den nyevangeliske vækkelse, der fik betydelig fremgang i Norrbotten.

P.P. Waldenström blev student i 1857. Han virkede så et år som informator (huslærer) hos landshøvdingen i Kalmar. Mens han var informator i Kalmar, sendte hans troende moster i Luleå ham en bibel med det håb, at den skulle føre ham til tro på Kristus. Da han modtog Bibelen, fik han ingen tanker om, at han i den bog skulle finde vejen til livet. Som han selv skriver i sine *Minnesanteckningar*, var hans hensigt ikke at blive omvendt, men at blive klogere på nogle spørgsmål i GT (Nyrén 1928, 87-88). Men Gud tænkte anderledes, skriver han. Waldenström begyndte at læse i Bibelen. Det fik store følger. Da lærte han både sin synd at kende, men også sin frelser (Ollén 1917, 46). Han fortæller selv, at når han læste i Bibelen, så virkede Ordet mere på hans hjerte, end han selv forstod. Han læste også nogle numre af *Lunds Missionstidning*. Det gjorde så stort et indtryk på ham, at han overvejede at blive missionær. Men da læste han videre i bladet, at ønskede man at blive missionær, skulle man redegøre for sin omvendelseshistorie. Det undrede han sig over, for en sådan historie kendte han ikke til med sig selv. Han købte så Johan Arndts *Sanna Christendom*, som han begyndte at læse. Det førte ham langsomt til Herren. Samtidig begyndte Waldenström at besøge nogle sammenkomster, hvor en troende, nidkær lærer forkyndte Guds ord, og hvor man sang salmer og åndelige sange fra *Linderoths* sangbog og fra *Mose och Lambsens Visor*. Waldenström beskriver, at ved denne læsning og disse møder blev han "en ung troende man", men han var lidt anfægtet over ikke at kunne sige hverken måned eller dag for sin omvendelse. Ved samtale med en anden kristen og ved at læse Henric Schartaus (1757-1825) katekismus fik Waldenström ro i, at det afgørende ikke var at kunne fremholde en bestemt dag for sin omvendelse, men at være klar over, at Jesus er ens frelser. Efter sin omvendelse sendte han et brev til sine forældre, hvor han forklarede dem om sin nye åndelige situation. Det brev vakte ikke forældrenes glæde.

Da landshøvdingen blev klar over, at Waldenström var blevet omvendt og nu færdedes i læserkredse, blev han så rasende, at han afskedigede ham. Waldenström vendte så tilbage til sin familie, hvor også hans far viste ham skepsis, fordi han havde sluttet sig til læserne. Da Waldenström skulle påbegynde sin universitetsuddannelse, fastholdt han, at han som hidtil planlagt ville uddanne sig til gymnasielærer. Hans far var meget glad for, at han efter sin omvendelse og kontakt med læserne ikke havde besluttet at læse til præst (Nyrén 1928, 88-99). Hans mors modvilje mod vækkelseskristendom var mere afdæmpet end hans fars, og hun åbnede sig for kristendommen og fik fred med Gud før sin død i 1862 (Nyrén 1928, 144).

Waldenströms uddannelse

Fra 1858 studerede Waldenström latin, græsk, østerlandske sprog samt filosofi ved universitetet i Uppsala, hvor han i 1862 blev fil.kand. og det følgende år fil.dr. En af de lærere, som kom til at præge Waldenström i hans studietid var filosofen Kristofer Boström, der netop da foretog et markant opgør med den ortodokse forsoningslære. Boström afviste, det han kaldte den falske og primitive middelalderlige lære om *Christi satisfactio vicario*, hvor Kristus på menneskeslægtens vegne sonede Guds vrede over alle menneskers synder. Boström kritiserede også den tanke, at menneskets moralske synd og skyld kunne overflyttes på Kristus. Ifølge Boström burde en acceptabel verdensforsoning bestå i, at Gud i sin nåde proklamerede, at han havde ophævet alle virkninger af synden og i stedet var villig til at skænke alle mennesker frelse og salighed (Ollén 1917, 63-64; Bredberg 1948, 115).

Efter at have afsluttet studiet af de klassiske sprog påbegyndte Waldenström teologiske studier samtidig med, at han underviste i latin og græsk. Den 27. dec. 1862 blev han udnævnt til adjunkt ved gymnasiet i Växjö. I 1864 aflagde han den teoretiske teologiske eksamen og blev ordineret af ærkebiskoppen i Uppsala. Den 18. nov. 1864 blev han lektor i kristendom, græsk og hebraisk ved gymnasiet i Umeå, og i 1866 blev han tillige assisterende præst ved menigheden i Umeå. Han var lektor i teologi, græsk og hebraisk ved gymnasiet i Gävle i årene 1874-1905, hvor han gik på pension (Ekman 1900, 1483-1564).

I studieårene mødte Waldenström Rosenius. Om det møde fortæller han selv:

Våren 1859 skedde mit första bekantskap med C.O. Rosenius. Jag hade blivit allvarligt varnat för honom redan i Kalmar och sedan i Stockholm av en kammarsskrivare Stenman, till vilken jag hade fått rekommendation från Kalmar. Men mina erfarenheter från

middagarna hos fru Lyth, vilka jag förr skildrat, hade gjort, att jag börjat fatta förtroende för Rosenius. Jag reste alltså med första ångbåt på våren från Uppsala för att övervara påsken i Stockholm. Där hörde jag i Betlehemskyrkan först B. Wadström på Långfredagen. Det var, som hade jag blivit uppryckt till tredje himmelen, jag var verkligen som drucken av Guds barns "rika håvor" (Ps. 36: 9). De bägge påskdagarna hörde jag Rosenius. Vilken ström av levande vatten voro icke hans predikningar! En så härlig påsk har jag aldrig förr eller senare haft.

Men jag lyckades icke blott få höra Rosenius utan även bli personligen bekant med honom och det så, att han även inbjöd mig til middag i sitt hus. Mellan oss uppstod från första början ett förhållande av inbördes innerlig och förtrogen vänskap, som förblev samt utvecklades mer och mer ända till hans död.

Varje gång, jag sedan var i Stockholm, besökte jag naturligtvis Rosenius och Betlehemskyrkan. *Pietisten* läste jag också flitigt. Genom densamma utövade han ett oerhört inflytande i landet. Såsom predikant var han mycket enkel och naturlig. Inga högravande ord, inga krystade åthävor. Han talade till folket. Hans stämma var bred, hans dialekt norrländsk – han var ju född och uppvuxen i Norrland. Aldrig lade han an på att uppröra känslorna hos sina åhörare. Hans hållning var alltid lugn och värdig. Hans enda rörelser i predikstolen bestodo däri, att han stundom sträckte ut den ena armen. Aldrig skrek han, aldrig viskade han, alltid talade han jugnt och jämnt, alltid vänd rätt fram.

Hans predikan gick mestadels ut på att trösta de bekymrade. Därför rörde den sig mycket om frestelser och anfäktelser. "Man kände igen sig", var ett vanligt uttryck om hans predikan. Hans ömhet om själarna var ofantlig stor, isynnerhet om de svaga. Hans tröstgrund var betalningsteorien, driven till sin spets. Kristus hade med sitt lidande utstått allt, vad mänskligheten förtjänt att lida. Därmed hade han betalt hele världens syndaskuld. "Denna var således kvitterad i Guds stora bok, och vad som nu ytterligare behövdes, var att genom tron få den kvitterad i den lilla motboken samvetet". Såsom Adams synd tillräknades hans efterkommande, såsom om de själva hade gjort den – därpå lade R. mycken vikt – så tillräknades också Kristi laguppfyllelse alla troende, såsom om de själva hade uppfyllt lagen. Människor kunde därför icke fördömas för sin syndaskuld – den var betald – utan endast för sin otro. Att nu även otron var synd och såsom sådan betald, det reflekterade han egentligen icke på. De orimligheter, vartill ett sådant alltigenom obiblistiskt

åskådningssätt måste leda, motverkades hos honom, såsom hos Luther, av hans sunda, praktiskt kristliga intresse. Man kan därför säga, att hans predikan innehöll tre delar. Den första dele: världen är frälst, och hennes syndaskuld är betald. Kristus har i hennes ställe fullgjort Guds lag. Den andra delen: ehuru världen är frälst, ja, "i Kristus rättfärdig vorden", så äro de enskilda icke frälsta, de bliva det genom att "i tron antaga den erlagda betalningen". Att världen blir detsamma som ingen, ifall man tager bort de enskilda, och att världens frälsning på detta sätt blir detsamma som ingens frälsning, det reflekterade han icke på. Men sedan han sålunda med den andra delen rivit ned den första, så följde den tredje delen, i hvilken han manade syndare att komma till Kristus för att bliva frälsta. När då människor kommo til honom och trodde och blevo pånyttfödda, då tillskrevs detta den första delen, som han hade rivit ned med den andra.

Att hans predikan trots dessa inre motsägelser hade så rikt välsignade verkningar och vållade en sådan andlig lyftning, som den gjorde, det berodde dels därpå, att han förkunnade en fri, oförskyld, över alla synder överflödande Guds nåd för alla "arbetande och betungade", en nåd som trots all svaghet, alle frestelser och fall förblev orubblig, dels därpå att han, själv en levande, allvarlig kristen med djup andlig erfarenhet, gjorde så fullt allvar av frälsarens ord: I måsten födas på nytt. Detta var ett bjärt avbrott emot den slentrianmässiga verkhelighetspredikan, som var så allmän, ävensom emot den hos de mer "allvarliga" prästerna vanliga, långgrandiga nådens-ordnings-predikan med sina många nådesverk i avdelningar och underavdelningar och kännetecken, vilken gjorde, att själarna aldrig kunde bliva frigjorda och komma till frid utan ständigt förblevo i ett tillstånd av ofrid och ovisshet, sökande och forskande. Men icke blott det. Ett nytt andligt innehåll tillfördes folket, i det att bekymrade syndare, som förut ständigt varnats för faran av att tro för snart, nu tvärtom manades att komma strax, tro strax, att med frimodighet gå fram till nådastolen samt varnades för att dröja. Därtill kom, att Rosenius predikan utan tvivel var en mycket allvarlig helgelsepredikan. Men utgångspunkten var alltid den fria, oförskyllda nåden.

Att Rosenius grundade den gudomliga nåden på en av Kristus erlagd betalning, varigenom "Guds rättfärdighet blivit tillfredsställd, så att han kunde utan kränkning av denna förlåta och benåda", det var ju en villfarelse, som han delade med hela den ortodoxa lutherska teologien. Men den fria oförskyllda Guds nåd, han predikade, var ett sant livets bröd, som födde och mättade själarna. Alldeles såsom det sunda, naturliga, lekamliga

brödet mättar människan utan avseende på, om hon har riktiga eller oriktiga föreställningar om, huru det är tillrett.

För egen del hade jag stor välsignelse av Rosenii predikan och liv, ehuru jag till sist blev nödsakad att fullständigt bryta med hans teologiska åskådning. Det är också märkvärdigt, att Rosenius mitt under sin tillgivenhet och sitt förtroende för mig dock kände en fruktan för, vad det skulle bli av mig till sist. Pastor Gustaf Beskow berättade nämligen en gång för mig under striden om försoningen, att Rosenius sagt til honom: "Det är ingen jag är så rädd för som för Waldenström" (Nyrén 1928, 144-148).

Rosenius dør – Waldenström bliver redaktør af *Pietisten*

Den 24. februar 1868 døde Rosenius. Begravelsen, der blev forestået af biskoppen i Härnösand Anders Fredrik Beckman (1812-1894; Moberg & Sandell 1868, 286-287; Lodin 1956, 307-309), skete den 28. februar.¹ Netop i de dage afgik der fra den rosenianske kreds i Stockholm et vigtigt brev til Waldenström. Brevet, der var udateret, var efter al sandsynlighed skrevet den 29. februar og forfattet af Axel Falk, sognepræst i Kumla (Westin 1938, 557-558).² I brevet henvendte han sig til Waldenström "för att å Agatha Rosenii och flera den aflidnes och Herrens vänners vägnar fråga", om Waldenström ikke ville "genom Herrens nåd fatta den penna, som fallit ur den käre lärofadrens händer, samt till en början ansvara för de predikningars författande, som fattas i den nu sednast anmälda 1868 års årgång af *Pietisten*".³ Falk bad om, at svar så hurtigt som muligt måtte blive sendt til fru Rosenius (Westin 1938, 557). Den første opgave var at udarbejde prædikener til *Pietisten* 1868, hvor der ved Rosenius' død kun forelå to prædikener. Men at redigere *Pietisten* betød reelt at stå som teologisk leder af den store rosenianske vækkelse. *Pietisten* havde været Rosenius' eget private foretagende. Der stod ingen organisation bag bladet. Bladet havde helt været båret af Rosenius og den forkyndelse, han bragte i bladet. Med Rosenius som redaktør havde *Pietisten* vundet en overordentlig stor tillid i brede kredse. Rosenius havde selv udtalt det ønske, at *Pietisten* fortsat måtte udkomme efter hans død (Bredberg 1948, 78). Ifølge Gottfrid Billing blev *Pietisten* stillet på linje

¹ I sin begravelsestale sagde biskop Beckman påfaldende lidt om Rosenius' betydning for nyevangelismen. Det skabte stor undren hos flere (Sondén 1931, 351).

² At brevet var skrevet af Axel Falk, kan skyldes, at han var en nær ven af Waldenström (Nyrén 1928, 158.270).

³ Da Rosenius i 1866 var ved at afslutte sin gennemgang af Romerbrevet, meddelte han, at han især af arbejdsræssige grunde havde besluttet at ændre *Pietisten* fra at være et månedsblad til at blive et kvartalsblad. Hvad indholdet angår, havde Rosenius besluttet i det kommende kvartalsblad fra 1867 at udgive prædikener eller prædikenforklaringer til de nye højmessestekster, som den svenske kirke netop havde vedtaget i tillæg til de traditionelle tekster efter første tekstrække (*Pietisten* 1866, 143-144.191-192). De prædikenforklaringer, der blev publiceret i *Pietisten*, blev ikke nødvendigvis holdt som mundtlige prædikener. I Danmark fik vi i 1885 en anden tekstrække til at uddybe og supplere første tekstrække, som går helt tilbage til oldkirken.

med Luthers skrifter, "så att det blifvit en ganska allmän vana att stödja den eller den meningen genom citater från Luther och Rosenius". Billing tilføjede: "Ej sällan ställes det senare namnet framför det första". Billing påpegede også, at "artiklarna i *Pietisten* blefvo källa och norm för de allra flesta kolportörers läroföredrag" (Westin 1938, 558).

Pietisten havde en sådan betydning for vækkelsen, at bladet ikke måtte få hvem som helst til redaktør. Man kunne have forventet, at Rosenius' enke Agatha Rosenius (1814-1874) og kredsen i Stockholm grundigt havde overvejet situationen, men det hele synes at være foregået pludseligt og uden nærmere undersøgelser af hvilke redaktørmuligheder, der forelå. Det brev, som Falk i al hast sendte til Waldenström, fik stor betydning i den rosenianske vækkelses historie. Man overraskes ikke over, at Rosenius' yngre bror, teologisk adjunkt (senere professor) ved Lunds Universitet, M.G. Rosenius i en artikel et år senere udtrykte det med ordene "ett brådskande, som ännu återstår att förklara" (Westin 1938, 559). Ja han siger lige ud, at man lagde *Pietisten* "i händerna på en man, som tidigare hade visat sig osäker i läroavseende" (Westin 1938, 559). Gunnar Wikmark beskriver, at i kredsen omkring Rosenius var især de to personer P.P. Waldenström og Gustaf Emanuel Beskow (1834-1899) indflydelsesrige. Wikmark nævner så, at de to gik hver sine veje, hvor Beskov holdt energisk fast ved Rosenius' standpunkt både i forsoningsspørgsmålet og i holdningen til den svenske kirke, mens Waldenström gik sine egne veje både i spørgsmålet om forsoning og kirkesyn (Wikmark 1941, 4-5).

Personligt har jeg ikke adgang til kilder, så jeg kan give et kildebaseret svar på, hvorfor den knapt 30-årige Waldenström blev foretrukket som redaktør for *Pietisten* frem for mænd som Per Magnus Elmblad (1806-1887; Ekman 1898a, 1318-1322), G.E. Beskow (Wikmark 1941; Wikmark 1950), Bernhard Wadström (1831-1918; Hagen 1936) og Axel Falk (1821-1904), der alle havde arbejdet sammen med Rosenius i en længere periode.

Waldenström har givet sin forklaring til "brådskan" ved udpegningen af Rosenius' efterfølger til redaktør af *Pietisten*. I en artikel, dateret Umeå i april 1869, siger han, at "skyndsamhet var av nöden, då från de vid Rosenii frånfälle redan anmälda 7.000 prenumeranterna brev oupphörligt ingingo med frågor, om *Pietisten* skulle fortsättas. Att detta uppdrag lemnades åt mig, berodde på talrika uppmaningar från den aflidnes vänner i landet. Och då rösterna i den delen voro enstämmiga, så kunde jag icke heller undandraga mig. Sannt är väl, att icke alla röster låta höra sig, men visst är, att de som gjorde det – och de voro icke få – voro ense. Och när ingen kallade någon annan till verket, så förstår jag icke annat, än att jag gjorde rätt, när jag följde kallelsen" (Westin 1938, 559).

Til Waldenströms ord kan man vel sige, at kaldet til Waldenström vanskeligt kan være givet på grund af talrige breve og opfordringer fra Rosenius' venner rundt om i landet, eftersom Falks brev efter al sandsynlighed blev skrevet fem dage efter Rosenius' død. Derimod kan man vel forstå Waldenströms ord, at han sagde ja til kaldet til redaktøropgaven under indtryk af breve og opfordringer fra venner rundt om i landet. I hvert fald måtte Waldenström beslutte sig hurtigt, eftersom det første hæfte i 1868 skulle udkomme i marts. Dog blev det noget forsinket på grund af redaktørskiftet.

Som nytiltrådt redaktør understregede Waldenström, at han følte sig helt på Rosenius' åndelige linje, ligesom han som redaktør ville videreføre, hvad Rosenius havde stået for. Læser man hans første prædikener, er det tydeligt, at han bestræber sig på at bruge ord og vendinger, der klinger som Rosenius ville have sagt det. Ligesom Rosenius bringer han også hyppigt citater af Luther. Så det er tydeligt, at Waldenström fra begyndelsen af sin redaktørtid ville markere sit åndelige fællesskab med Rosenius. Læser man samtidig Waldenströms prædikener grundigt, vil man kunne finde formuleringer, der peger frem imod det standpunkt, han senere indtog i forsoningsspørgsmålet. I Gudsopfattelsen dominerer f. eks. kærligheden og faderbilledet, ligesom han stærkt understreger "Guds oföränderlighet" (Rosenius-Waldenström 1870; jf. Westin 1938, 581-583).

Som Rosenius' ven og discipel blev han modtaget med store forhåbninger og tillid. Som flittig prædikant og foredragsholder blev han som redaktør kendt rundt i landet og abonnementstallet på *Pietisten* blev fastholdt på over 10.000 som i de senere år med Rosenius som redaktør. Som redaktør markerede Waldenström sig som en varm fortaler for det frie lægmandsarbejde og som kritiker af vranglære i den svenske lutherske kirke. Som medlem af kirkemødet i 1868 stillede han således følgende forslag: "Om huru med präst förfaras bör, som villfarande lära utsprider". I det forslag gik han ind for, at en vranglærende præst skulle suspenderes fra sit embede og først genindsættes i embedet, hvis han var villig til at forny sin bekendelse til de tre oldkirkelige symboler og Den augsburgske Bekendelse. I 1870 skrev Waldenström til sin biskop A.F. Beckman og klagede over, at en ung student i Piteå prøvede at danne en frimenighed, ligesom studenten havde som ambition at "förena bröder av olika bekännelse". Teologisk satte Waldenström altid Bibelen i centrum, og han fastholdt ortodoksiens verbalinspirationslære, ligesom han i sin argumentation blev præget af en konsekvent biblicisme, mens han nærede en stor skepsis til dogmatiske læresystemer. For at fastholde Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen⁴ på en klart luthersk linje arbejdede han på at få EFS' bestyrelse

⁴ EFS var blevet oprettet i 1856 som en frivillig missionsorganisation inden for den svenske kirke, hvor en af stifterne var Rosenius (*Pietisten* 1856, 93-96; Wadström 1909; Rodén 1961; Levander 1931; Hofgren 1956; Hofgren 1988; Hofgren 2006).

til at engagere klart lutherske præster som vejledere og kontrollanter af kolportørerne i EFS, så de kunne blive bevaret i en klar luthersk lære (Leufvén 1920, 26; Westin 1938, 585; Walan 1978, 31).

Waldenströms teologiske udvikling

Alle er enige om, at der skete en teologisk udvikling med Waldenström, der resulterede i, at han ændrede sin opfattelse af de to begreber Guds vrede og forsoningen. Det kan være lidt vanskeligt at redegøre for, hvornår den udvikling begyndte, og hvad der satte den i gang. Det er ikke så enkelt at sige, hvilken betydning det havde for hans senere udvikling i livet, at han allerede i sin studietid af en af sine lærere Christopher Jacob Boström mødte en rationalistisk kritik af den bibelske forsoningslære. Waldenström skriver i sine erindringer, at Boström havde øvet stor indflydelse på ham (Nyrén 1928, 135-137; se også: Waldenström 1937 og 1938). Men ellers har han selv under overskriften *Var står det skrevet?* givet en tegning af sin egen udvikling. Ifølge hans egen fremstilling gav tvivl på et punkt – om forsoningen – ham anledning til en grundig undersøgelse af Skriften.

Var står det skrevet? – Waldenströms personlige fortælling

På sommaren 1870 inträffade en händelse, som blev av mycket stor betydelse både för mig själv och för hela den andliga ställningen i Sverige. Jag satt en dag – det var tidigt på hösten – i stadsträdgården i Umeå och samtalade med tvenne unga prästmän. Den ene hette Hellman, den andre Genberg. Vi hade ett bibelsamtal. En av de två prästerna sade därvid: "Tänk, huru gott, att Gud är försonad i Kristus!" Utan att tänka därpå, svarade jag: "Var står det skrevet?" Frågan förbluffade oss alla tre. Och vi skrattade åt ett så dumt infall. Vi visste ju, att det stod överallt i bibeln. Till bevis därpå skulle vi strax citera bibelspråk, som handlade därom. Vi anförde det ena och sökte efter det andra, men det var omöjligt att få reda på något. Då tänkte jag: "Är det likväl möjligt, att detta, som utgör själva evangelii kärna och grund, icke står någonstädes i bibeln?" Saken blev för mig i högsta grad allvarlig. Jag började att leta av alla krafter. När jag kommit underfund med, att det icke stod i Nya Testamentet, så lugnade jag mig med den tanken, att det ändå måste stå i Gamla Testamentet. Jag upphörde därför en tid att leta. Men så började jag igen. Jag såg visserligen, att det stod i vår gamla översättning på ett par ställen, att "Gud blev med landet försonad". Men när jag såg efter i grundtexten, så stod där, att "Gud bönhörde landet". Vad jag icke tänkte på men borde ha observerat, var, att om det också hade stått:

"Gud blev med landet försonad", så var det ju icke som resultat av Kristi lidande och död. Emellertid höll jag saken alldeles inom mig själv.....

På våren 1872 var jag så fullviss, vad denna sak angår, att jag ansåg mig böra i en predikan i *Pietisten* framlägga den klart och bestämt. Det skedde i predikan på 20:e söndagen efter Trinitatis, vilken utkom i junihäftet 1872.⁵ Där framhöll jag: 1) att genom vårt syndafall ingen förändring inträtt i Guds hjärta; 2) att det därför icke var någon Guds grymhet eller vrede mot människan, som genom syndafallet kom i vägen för människans salighet; 3) att den förändring, som inträffade vid syndafallet, var en förändring hos människan allena, i det att hon blev syndig samt därigenom avföll från Gud och det liv, som är i honom; 4) att till följd därav för hennes salighet behövdes en försoning, men icke en försoning, som blidkade Gud och framställde honom åter nådig, utan som borttog människans synd och framställde henne åter rättfärdig; 5) att denna försoning är skedd i Jesus Kristus. Vad Guds vrede beträffar, så framhöll jag, att om Guds vrede talas i tvennehandla bemärkelser, dels såsom en vrede över synden, dels som en vrede över syndaren. Vad nu angår Guds vrede över synden, så förstå vi, att den icke kan vara genom Kristus borttagen. Gud måste hata synden, så länge han är den heliga guden. Vreden över synden är, så at säga, baksidan av kärleken till rättfärdigheten – där den senare är, där måste ock den förra vara. Vad åter beträffar Guds vrede över syndaren, så kan därom endast i den meningen talas, att den, som bliver i synden, drabbas av Guds vrede över synden, och detta förhållande är icke heller genom Kristi död förändrat. Syndens lön är, för den syndare som i sin otro förbliver i synden, under Guds vrede och döden. Ännu gäller det enligt aposteln bestämda ordet: "Köttets sinne är död; om I leven efter köttet, skolen I dö". Att frälsas från denna vrede sker endast genom att rättfärdiggöras från synden. För den skull talas icke på ett enda ställe i Skriften därom, att det är Gud, som genom Kristi död blev försonad. Människan behövde däremot försonas, d. v. s. hennes synder måste borttagas, på det att hon icke evigt och ohjälpligt måtte drabbas av den Guds vrede, som är över synden o. s. v.

⁵ Waldenström havde fulgt Rosenius' tradition fra hans sidste tid som redaktør af *Pietisten* at udgive prædikenforklaringer. De prædikener, der blev publiceret i *Pietisten*, forstås bedst som prædikenvejledninger, der normalt aldrig blev holdt i den form, som de blev trykt i. Eftersom *Pietisten* udkom som et kvartalsblad, passede de publicerede prædikener ikke nødvendigvis til kirkeårets tekster. Teksten til prædikenen, hvor Waldenström offentliggjorde sin nye forsoningslære, var Matt 13,44-46, lignelsen om skatten og om perlen.

Sedan jag hade skrivit denna predikan, sammankallade jag tvende bröder i Umeå, guldsmeden Linderoth och handlanden G.T. Saedén, till vilka jag hade synnerligen stort förtroende. Jag läste mitt manuskript för dem. De blevo både förskräckta og glada och Saedén sade mig dagen därefter, att han icke under natten kunnad få en minuts sömn bara för glädjes skull. Emellertid funno de, att åtskilligt behövde förtydligas och delvis även korrigeras. Med anledning därav skrev jag om min predikan, sammankallade ånyo samma vänner och läste den för dem. De funno henne nu mera tillfredsställande men hade ännu anmärkningar att göra, som jag också fann befogade. Därför skrev jag om predikan ännu en gång. Därefter kallade jag på de två bröderna och läste den för dem. Nu voro de alldeles tillfredsställda. Och så sände jag min predikan till trycket.

De två nämnda bröderna kommo dock snart på andra tanker. När det blev buller om predikan, blevo de rädda. Det syntes dem orimligt, att jag skulle ha funnit ett ljus, som varken Luther eller Rosenius hade sett. Många gånger darrade jag också själv för denna tanke, och jag kände, vad Luther på ett ställe säger om sig, att ibland alla anfäktelser, som han utstått, var ingen svårare än den, när papisterna sade: "Alltså skulle Gud ha låtit kyrkan under århundraden fara vilse för att äntligen uppenbara sanningen för dig, en fattig tiggarmunk."

C.O. Rosenii änka kände sig först glad över predikan, men så kom Oscar Ahnfelt till Stockholm. Han var mycket uppbragt. Från den tiden blev det hans huvudgöromål att bekämpa denna i hans ögon så ytterst kätterska och farliga uppfattning. Det gällde ju såsom evangelii kärna, att Gud hade avstraffat hela världens synd på Kristus, så att ingen numera kunde bli förtappad för sina synders skull utan endast för ottron. Därvid tänkte man icke på, att ju ottron också är en synd. Och när man sade, att ingen synd kunde förlåtas, utan att den var gottgjord genom ett motsvarende mått av lidande, så glömde man alldeles, att ottron kunde förlåtas. Om man hade sagt, att otrons synd också var betald, så hade man ju måst säga, att då kunde icke heller någon människa bli fördömt för den, ty Gud kunde icke ånyo kräva betalning för en skuld, som redan var betald. Det var en villervalla utan like. Och den fortsätter ännu i den teologiska litteraturen (Nyrén 1928, 269-274; se också: Bredberg 1938, 153-158; Newman 1932).

Till Amy Moberg

Amy Moberg, der havde været Rosenius' sekretær, var fortsat redaktionssekretær på *Pietisten*, så det var normalt hende, der gjorde teksterne i *Pietisten* klar til trykning. Da Waldenström sendte sin prædiken til 20. søndag efter Trinitatis, der blev publiceret i *Pietisten* juni 1872, 366ff., skrev han følgende i et følgebrev dateret Umeå den 23. April 1872:

Kära Amy!

Herren vare dig när!

Jag kommer nu med tvenne manuskript; ett till teckningen af min lilla Anna, det andra till *Pietisten*. Hvad det sednare angår, har jag derpå skrivit i mer än två år, kan jag säga, och ehuru viss jag är, sker det dock med stor bäfvan, att jag låter trycka det. Det är flera år, som det förekommit mig besynnerligt och motsägande, att Gud älskade verlden, så att Han utgaf sin Son, och att Han å andra sidan sjelf blef i Christo försonad. Och alla theologiska funderingar om den motsats mellan Guds kärlek och rättfärdighet, som skulle jemnas, eller derom, att Hans kärlek till verlden grundade sig på Hans förutseende om Sonens utgifvande, hafva aldrig tillfredsställt mig, dels derföre att de intet stöd ega i Guds ord, dels derföre att den förra hypotesen genom en tilldragelse i tiden inflytter i Guds eviga väsende en *motsats* mellan två egenskaper, hvarigenom Guds väsende brister sönder och Christus blir icke vår utan Guds frälsare – den andra hypotesen åter kommer i rak strid med Joh. 3: 16, som gör Guds kärlek till *grunden* för och icke *följden* af Sonens utgifvande, äfvensom med det ordet: Gud är kärleken. Ty är Gud till sitt väsende kärleken, då kan denna kärlek icke i något fall vara betingad af något annat eller någon Hans gerning, emedan väsendet måste vara till före gerningen. Emellertid låg detta länge och bullrade inom mig, då för två (eller tre) år sedan jag i ett samtal, der en sade: "Gud är försonad", utan att tänka derpå inföll: "hvar står det i Skriften?" Denna fråga slog kanske mig med lika stor häpnad som de andra men blef inom mig begynnelsen till ett själsarbete af genomgripande vigt, och det dess mer, ju mer jag trodde mig här finna roten till de fariseers falska teologi å ena sidan samt det evangeliska lifvet å den andra. Ty väl har jag sett och hört den evang[e]l[iska] riktningens målsmän bruka uttrycket: "Gud är försonad", men jag tror: *uförvarandes*, utan att betänka, hvad det egentligen innebär, eller hvilka ytterst skadliga följder det inom *teologien* haft och hvilket obetvingligt vapen det lagt i den falska teologiens hand för att bevisa, att den evang[e]l[iska] riktningen stadnar i en ohjelpelig motsägelse – en motsägelse som i verkligheten endast är skenbar, emedan denna

riktnings målsmän aldrig *fört ut* consequenserna af detta uttryck i tillämpningen. Emellertid, om uttrycket och endast varit ett *uttryck*, så har det dock gjort mycken svårighet. Rosenius t. ex. grundar på somliga ställen Guds kärlek på förutseendet af Sonens offer, på andra ställen ser han i Christi död en försoning mellan Guds kärlek och rättfärdighet, åter på andra gör han Guds kärlek till den *yttersta* grunden: "Han älskade, derföre älskade Han". Att detta nu icke rimmar sig, är lika visst, som att orsaken dertill ligger deri, att han aldrig misstänkt felaktigheten af uttrycket: Gud är försonad. Att inom Rosenii *praktiska* undervisning om syndares rättfärdighet i Christo detta uttrycks felaktighet intet inflytande fått, utan att der evangelii hemlighet alltid förer spiran, det må vi till Guds pris erkänna. Men vid den *teoretiska förklaringen* stöter han igenom detsamma ej blott på ofvannämnda svårigheter utan ock på andra, ty understundom låter han detta uttryck betyda, att Gud är blidkad, understundom betyder det endast, att Guds rättfärdighets kraf är tillfredsställdt, om ock understundom detta kraf blir mer ett kraf på hämn öfver syndaren än ett kraf på syndarens rättfärdiggörande såsom vilkor för saligheten. – Här ser du något af mitt själsarbete under de sista åren. Och hvartill detta arbete ledt, det är en sak, som slagit mig med häpnad och förvåning: *i hela den Heliga Skrift finnes ingen tillstymmelse till detta uttryck: "Gud är i Christo försonad"*, såsom du vidare skall finna i manuskriptet. Det är ju *verlden*, som är försonad *med Gud* och aldrig tvertom. Jag må säga, att jag hissnar vid tanken på det ljus, som denna skilnad kastar öfver Skriftens serskilda läropunkter och deras inre sammanhang, och hvilken otrolig mängd svårigheter dermed äro aflägsnade. Det är sannt: detta är i verkligheten och grunden intet annat än hvad som utgör kärnan i det evangeliska lifvet, således intet nytt, ty då skulle jag förkasta det, men hvad en bristende uppmärksamhet derpå gjort, det har jag ofvan framställt. – Som du kanske observerat, har jag under de sednare åren i min ovisshet aldrig brukat det uttrycket, och jag tror att jag ej mer än en gång i alla mina predikningar använt det. – Ett par gånger (deribland i sednaste häfte) har jag *antyd*t, hvad jag nu är pligtig att *tala rent ut*, ehuru jag förutser med stor fruktan, att det i förstone skall stöta många för hufvudet samt framkalla mycken disputering. Gud kan dock styra bättre än jag tror.

Hvad arbete jag emellertid haft på denna predikan först for att skriva den, sedan för att kassera och skriva om den, det skall du förstå. Och enär nödvändigt är, att allt blir så tydligt som möjligt, så skall du göra riktigt till din uppgift att försöka uppkasta alla de

invändningar och dubier, som du kan tänka ut tills du sänder korrektur, du som ju så ofta brukar uttrycket Gud är försonad med världen. Herren sände oss sitt ljus ju mer och mer!

Var snäll göm detta brev och läs hvarken det eller min predikan för någon, innan vi få resonnera vidare. Jag vet väl, att det gäller allenast ett *uttryck*, men du förstår, att icke alla – ja du förstår, att förrän framställningen kan framläggas för alla, kunde någon, som tillfälligtvis hörde något ur manuskriptet läsas, föra det ut så: "Waldenström förnekar nu försoningen i Christo", hvilket kunde åstadkomma stor villervalla, innan häftet hunne ut för att upplysa om sanna förhållandet. Dina brev har jag bekommit, men ser du: i förra veckan hade jag aderton brev att besvara på två postdagar, och då orkade jag ej mer.....

Nu motser jag brev från dig per *omgående*. Farväl för denna gång! Helsa de dina! Helsa Agatha och tacka för hennes brev! Helsa Retzelius och hans hus! Helsa alla vänner från din tillgifne broder

P.W. (Bredberg 1938, 153-158).

Till Th. H. Odencrants

Annandag pingst 1872.

I et langt personligt brev beskriver Waldenström sin nye forsoningslære og placerer den i forhold til Rosenius.

...Du har støtt dig derpå, att jag nämner Rosenius, och säger att jag bör göra det afseende på honom, att jag endast då nämner honom, när jag kan göra det fullt gillande. Jag önskade, kära broder, att du kunde se den räddhåga om Rosenius och hans namn, som genom Guds barmhertighet ännu råder i mitt hjerta och genom samma Guds nåd – hoppas jag – fortfarande skall komma att råda. Du skall kanske svårligen tro, då jag säger dig, att det var just denna räddhåga, som syntes mig *tvinga* till att här nämna honom för att förebygga den tron, att jag kasserade hans välsignade lära. Att emellan Rosenius och mig här är en olikhet i *förklaringen*, ser jag mycket väl, men jag vågar inför hela världen påstå, att vi äro öfverens – alldeles öfverens i *läran*, och det var detta jag ansåg mig böra betona genom hans omnämmande, emedan hvarje läsare annars skulle utbrista: "Detta löper emot hvad R. lärt", hvilket icke är fallet och hvilket skulle förorsaka den strid, för hvilken vi

begge grufva oss, och som det gäller att på allt sätt förebygga. Men att i *förklaringen* en verklig olikhet råder, det ser du, och detta är *oundvikligt*, emedan R. har två hvarandra motsatta förklaringar. Den ena gången, när han är i sitt rätta, guddomliga göromål, heter det: "Gud älskade, derföre älskade Han och derföre utgaf [Han] sin Son". Detta är hans verkliga ståndpunkt, och den är det jag har framhållit. Den andra gången åter, när han skall *förklara* det uttrycket: "Gud är i Christo försonad", sammanställt med Joh. 3: 16, heter det: Gud älskar verden, emedan Han på Sonen afstraffat synden, och då Guds kärlek äfven sträcker sig öfver tiden före Christus, så älskar Han verlden på grund af förutseendet om Sonens offer. När du derföre säger, att du af allt hjerta delar Rosenii förklaring, så frågas: "hvilkendera?" Ty i den ena är Guds kärlek grund och Sonens utgifvande följd, i den andra är det sednare grund och den förra följd, och så dyrbar Rosenius är för mig, *kan* jag dock ej vara blind för detta eller för min ovilkorliga pligt, att visa att denna sednare förklaring ej har skymt af stöd i Skriftens sätt at tala. Och denna pligt blir mig så mycket viktigare, ju allmännare denna föreställning är (att Guds k[ärle]}k grundar sig på Christi offer) samt ju större den *tankeförvirring* är som deraf kommer. Ser jag vidare derpå, att i landet redan är funderande och bullar om saken, vidare att, der man i tillämpningen gjort allvar af denna lära, den horribla theologi uppkommit, hvars uttryck du fann i mina polemiska ord, ser jag vidare, att det är i consequenserna af denna lära verkläran har sin fastaste position o.s.v., då blir denna pligt ännu viktigare, och jag kan göra, hvad jag gör utan strid emot R., just emedan den förra förklaringen enligt min mening är hans rätta, egentliga ståndpunkt, likasom den just utgör hela den evangeliska riktningens lifsgrund, ehuru föreställningarna i hufvudet gå i en annan riktning. I verkligheten skall och R. ingenting förlora derigenom, att det blir uppenbart, att icke hvarje hans theoretiska förklaring eger full giltighet – det är något som vederfarits Luther och alla Guds män och *skall* vederfaras dem – med undantag af apostlarna.

Du säger, att begreppet "försoning" har två sidor och riktningar (åt Gud och åt människan) och att jag synes nästan med våld vilja vända försoningen blott åt det ena hållet, och att detta ej kan ske utan förvirring. Men först är det hvarken visst eller säkert eller sannt, att *begreppet* försoning har två sidor, Två kunna väl inbördes försona sig med hvarandra, men den ene kan och försona den andre. För det andra, om ock i begreppet försoning låge två riktningar, så är det dock *faktiskt*, att *Skriften* icke på ett enda ställe talar mer än om dess riktning på människan (Bredberg 1938, 165-169).

Sammenfatning

Det nye, som Waldenström fremlagde i sin prædiken i *Pietisten* 1872 til 20. søndag efter Trinitatis, i forhold til den luthersk-rosenianske tradition var: 1) Ved syndefaldet skete der ingen forandring i Guds hjerte; 2) det var derfor ikke nogen Guds grusomhed eller vrede mod mennesket, som på grund af syndefaldet kom i vejen for menneskets salighed; 3) den forandring, som indtraf ved syndefaldet, var alene en forandring i mennesket, idet mennesket blev syndigt og derved faldt fra Gud og det liv, som er i ham; 4) for at mennesket kunne blive saligt var det nødvendigt med en forsoning, dog ikke en forsoning, der formildede Gud og fremstillede ham som nådig igen, men en forsoning, der borttog menneskets synd og fremstillede mennesket som retfærdigt igen, 5). Denne forsoning er sket i Jesus Kristus. Om Guds vrede betonedes Waldenström, at der tales om Guds vrede i to betydninger, dels som en vrede over synden, dels som en vrede over synderen. Waldenström betoner, at hvad angår Guds vrede over synden, så kan den ikke være borttaget af Kristus. Gud må hade synden, så længe han er den hellige Gud. Vreden over synden karakteriserer Waldenström som bagsiden af kærligheden til retfærdigheden. Hvad angår Guds vrede over synderen, så kan man kun tale om den i betydningen, at den, som bliver i synden, rammes af Guds vrede over synden, og dette forhold er der heller ikke ændret på ved Kristi død. Syndens løn er, for den synder som i sin vantro forbliver i synden, under Guds vrede og døden. Derpå fortsætter Waldenström med at sige, at apostelens ord gælder: "Köttets sinne är död; om I leven efter köttet, skolen I dö". At blive frelst fra denne vrede sker alene ved at blive retfærdiggjort fra synden. Waldenström betoner, at der ikke et eneste sted i Skriften tales om, at det er Gud, som ved Kristi død blev forsonet. Derimod har mennesket brug for at blive forsonet, dvs. at dets synder bliver taget bort, for at det ikke evigt må blive ramt af den Guds vrede, som er over synden. Vi skal derfor vogte os for den vildfarelse, at det, at sønnen blev udgivet, alene var et kærlighedsbevis fra Guds side. Skriften lærer med bestemte ord, at det var et försoningsoffer. Men bemærk: Det var ikke Gud, som ved dette offer blev formildet, men det var mennesket, som ved det offer skulle retfærdiggøres, hvilket var nødvendigt, for at det kunne blive frelst. For det var på menneskets side, i menneskets synd, at forhindringen lå. Det var mennesket alene og ikke Gud, som på syndefaldets dag faldt fra godheden. Det var mennesket alene, som blev Guds uven og gik bort fra Ham. Det var ikke Gud, der blev menneskets uven og gik bort fra det. Nej da mennesket gik bort som Guds uven, så elskede han mennesket så højt, at han i Kristus gik efter mennesket for at tage bort, ikke sin vrede, men menneskets synder. For da han udgav sin søn, da gjaldt det for ham ikke om at finde en person, på hvilken han kunne slukke sin vrede, for at han igen

kunne elske verden, men at finde en person, gennem hvilken han kunne redde mennesket, det faldne barn, som han uforandret elskede, eftersom han er kærligheden.

Forsoningen i kirkehistorien

I oldkirken havde synspunktet for Kri- si gerning mest været det, at Kristus dels befrier fra de magter, der vil ødelægge menneker, særlig døden og Djævelen, dels meddeler liv og uforkrænkelighed. Det er således forløsningstanken, der træder i første række. Dog anvender adskillige af kirkefædrene selv ordet forsoning i denne sammenhæng: Guds befrielse gennem Kristi værk bringer atter forholdet mellem Gud og mennesket i orden og bringer for så vidt en forsoning i stand. Der var dog også hos oldkirkens fædre (særlig de latinske) elementer til stede, der kunne benyttes til udarbejdelse af en egentlig lære om forsoningen. Her kunne Anselm af Canterbury (1033-1109) knytte til, da han blev ophavsmand til det, der traditionelt kaldes den objektive forsoningslære (Holmquist og Nørregaard 1963, 391-392). Den kan kort beskrives sådan: På grund af Adams fald og hans efterkommeres delagtighed i hans syndeskyld gennem arvesynden er mennesket kommet i en uendelig gæld til Gud. Mennesket skylder nemlig Gud at leve retfærdigt, og selv om det kunne tænkes, at en synder omvendte sig og i lydighed mod Gud opfyldte hans retfærdigheds krav, ville der påhvile mennesket yderligere en pligt til at give erstatning/æresoprejsning (satisfaktion) for den forud begåede krænkelse af Guds ære og majestæt. Guds retfærdighed kræver, at han ikke bare slår en streg over synden, for det ville stride imod ordenen i hans rige. Over for synden kunne Gud handle på en af to måder: enten ved at straffe eller ved at kræve satisfaktion. Den første vej er imidlertid ufarbar. Ville Gud straffe synden og synderne efter fortjeneste, ville alle mennesker gå fortabt. For at Gud kunne give mennesket syndsforladelse, måtte han få godtgørelse for den skyld, som mennesket havde pådraget sig på grund af synden. Alene Jesus, Guds syndfri Søn, kunne gøre dette ved at dø i menneskers sted. Kristi død på korset var den nødvendige og stedfortrædende straflidelse, som forsonede Gud og mennesket. Den Augsburgske Bekendelses artikel tre siger, at "Kristus, sand Gud og sandt menneske, født af Jomfru Maria, som virkelig har lidt, er korsfæstet, død og begravet, for at han kunne forsoner Faderen med os og være et offer ikke bare for arvesynden, men også for alle menneskenes syndige handlinger." (Grane 1976, 48). Gudmennesket alene formår at bringe satisfaktion eller erstatning. Kristi syndfrihed og lydighed var imidlertid ikke tilstrækkelig. For det var gudmennesket også forpligtet på. Som syndfri var Jesus imidlertid ikke under dødens lov. Ved sin frivillige død ydede han da Gud noget, hvortil han ikke var forpligtet, og erhvervede sig derved en fortjeneste, præsterede noget overskydende godt, der kunne komme andre til gode. Men da Jesus selv som Gud havde alt,

kunne han overgive den løn, Gud gav ham, til sine brødre og søstre og derved give dem syndstilgivelse. Ved Kristi død på korset forandres Guds sindelag. Gud er det objekt, som forsones ved Kristus. Forsoningen har formildet eller afvent Guds vrede. (Holmquist og Nørregaard 1963, 392-393; Hägglund 1981, 148-151; Nordlander 1982; Bexell 2003, 111; jf. Aulén 1927; Aulén 1930; Aulén 1946; Bring 1929; Bring 1950; Nygren 1932; Nygren 1932a; Nygren 1947 I + 1947 II).

En lidt senere tænker var Pierre Abélard (1079-1142), der også har udformet en forsoningslære, som kaldes den subjektive forsoningslære. I modsætning til Anselm mente Abélard, at Gud egentlig uden videre godt kunne tilgive menneskets synd – der mere bestemmes ud fra sindelaget end ud fra handlingen. Synden er den bevidste, villedte foragt for Gud og modstrid mod hans bud, og den medfører derfor skyld. Gud har dog valgt en anden vej til syndens udslettelse end den uden videre at tilgive den. Han har sendt Kristus, der som læreren, som forbilledet og som den, der er tro til døden, åbenbarer Guds kærlighed og således vækker menneskers tro og genkærlighed, bryder deres modstand mod Gud og derved befrier fra syndens trældom. Kærligheden forener med Kristus, så at hans fortjeneste kan komme mennesker til gode; derfor kan Gud forlade dem deres synder, for den, der elsker meget, ham skal meget forlades. Ved Kristi død på korset forandres menneskets sindelag. Gud er det subjekt, som ved Kristi gerning forsoner mennesket med sig selv. Forsoningen har taget menneskets synd bort.

Den objektive forsoningslære placerer forsoningsbegivenheden til Jesu gerning på Golgata, "Kristus for mig". Den subjektive forsoningslære placerer forsoningsbegivenheden i erfaringen eller oplevelsen af, at forsoningen gælder "netop mig", "Kristus i mig". Denne erfaring eller oplevelse kalder fortalerne for den objektive forsoningslære for frelsestilegnelsen (Holmquist og Nørregaard 1963, 396-397; Grane 1964, 115; Hägglund 1981, 151; Bexell 2003, 111).

Abélards subjektive forsoningslære blev genoptaget af repræsentanter for radikalpietismen fx Johan Konrad Dippel (1673-1734), der kom til at udøve stor indflydelse på det kirkelige liv i Sverige (Henning 1881; Hägglund 1984, 309).

Skabelse og syndefald – baggrunden for den lutherske forståelse af forsoningen

Baggrunden for den lutherske forståelse af forsoningen er syndefaldet. Det er Gud, som har skabt alt. Verden er ikke blevet til af sig selv. Selv om verden ligger i det onde og er fordærvet af synden, så er den alligevel skabt af Gud og oprindelig skabt god og fuldkommen. Guds ypperste skabning er mennesket. Bibelen omtaler fra begyndelsen mennesket som et gudbilledligt væsen. "Gud skabte

mennesket i sit billede; i Guds billede skabte han det, som mand og kvinde skabte han dem" (1 Mos 1, 27). Den levende Gud står i et forhold til mennesket, som han ikke indtager til noget dyr.

Men mennesket er ifølge Bibelen også faldet fra Gud. Og det udgør en lige så vigtig del af det, den kristne tro har at sige om mennesket. Det siger noget om, at der er kommet en grundskade ind i mennesket, som gør, at vi trods alle gode intentioner igen og igen går fejl både af hinanden og af Gud. Det har lige så fatale konsekvenser, hvis man lukker øjnene for det, som hvis man fornægter menneskets gudbilledlighed.

Men betyder dette da ikke, at det er et spørgsmål, om man overhovedet kan tale om menneskets gudbilledlighed som en eksisterende virkelighed? Det er i hvert fald tilsyneladende den konsekvens, Luther drager af syndefaldet: "Når vi derfor taler om gudbilledligheden, taler vi om noget ukendt. Ikke blot har vi ikke nogen erfaring af den; vi erfarer til stadighed dens modsætning..." (Genesisforelæsningsen WA 42, 47, 31f). Og den modsætning kan Luther så enkelte steder ligefrem betegne som Djævelens billede. Det, Bibelen siger om menneskets gudbilledlighed, handler om en virkelighed, der var engang, men som nu er tabt og først virkeliggøres igennem Jesus og det, som hans død og opstandelse har banet vejen for og foregrebet (Højlund 2013; Hägglund 1959, 77-102).

Både Luther og de lutherske bekendelsesskrifter taler med stor alvor om syndefaldet og dets følger (Hägglund 1959, 103-163). Her skal gives nogle eksempler fra de lutherske bekendelsesskrifter:

Om arvesynden. Ligeledes lærer de, at alle mennesker, der frembringes på naturlig vis efter Adams fald, fødes med synd. Det vil sige uden frygt for Gud, uden tillid til Gud og med ondt begær og stræben. Og denne medfødte tilbøjelighed eller skade er virkelig synd, som også nu fordømmer og bringer evig død over alle dem, der ikke genfødes ved dåb og Helligånd.

De fordømmer pelagianerne og andre, der benægter, at den medfødte skade er synd. Og som forringer Kristi lidelses og fortjenestes ære ved at hævde, at mennesket kan blive retfærdig for Gud ved fornuftens egne kræfter (Confessio Augustana art. 2, Andersen 2018, 21).

Om arvesynden. *Hovedspørgsmålet i striden.* Er arvesynden egentlig og uden nogen forskel menneskets fordærvede natur, substans og væsen eller i det mindste den fornemste og bedste del af dets væsen, den fornuftige sjæl selv i dens inderste kerne og højeste kraft? Eller er der også efter faldet en forskel mellem menneskets substans natur, væsen, legeme

og sjæl, og arvesynden, sådan at naturen er én ting og arvesynden, som hænger ved den fordærvede natur og fordærver naturen, er noget andet?

Det, vi bekender. *Den rene lære, tro og bekendelse ifølge den førnævnte rettesnor og korte forklaring.*

1. Vi tror, lærer og bekender, at der *en forskel* i menneskets natur, ikke alene som den i begyndelsen er skabt af Gud, ren og helt uden synd, men også som den er nu efter faldet. Der er en forskel mellem naturen, som også efter faldet stadig er og bliver en Gud skabning og så arvesynden. Og denne forskel er lige så stor som forskellen mellem Guds gerning og Djævelens gerning.

2. Vi tror, lærer og bekender også, at denne forskel må fastholdes af al magt, fordi den lære, at der ingen forskel er mellem vor fordærvede menneskenatur og arvesynden, står i strid med vor kristne tros hovedartikler om skabelsen, genløsningen, helliggørelsen og legemets opstandelse og ikke kan forenes med dem.

For Gud har ikke alene skabt Adams og Evas legeme og sjæl før faldet, men også vort legeme og sjæl efter faldet, selv om de er fordærvede. Og Gud erkender dem også stadig som sit værk, som der står skrevet i Job 10,8: "Dine hænder dannede og skabte mig".

Guds søn har også i sin persons enhed antaget sig denne menneskelige natur, dog uden synd. Det var altså ikke noget andet kød, men vort kød, han forbandt sig med. Og ved at iklæde sig vort legeme blev han vor bror. Som der står skrevet i Hebr 2,14: "Siden børnene alle er af kød og blod, måtte han også blive det ligesom de". Ligeledes i vers 16-17: "Det er jo ikke engle, han tager sig af, derfor måtte han i ét og alt blive som sine brødre." Med undtagelse af synden.

Sådan har Kristus genløst vor menneskelige natur som sin gerning, helliggør den som sin gerning, opvækker den fra de døde og pryder den herlig som sin gerning. Arvesynden har han derimod ikke skabt, antaget sig eller genløst og helliggjort. Den vil han heller ikke opvække, pryde eller saliggøre hos de udvalgte, men i opstandelsen skal den blive helt tilintetgjort.

Af dette er det let at se forskellen mellem den fordærvede natur selv og den fordærvelse, som er indgydt i naturen, og som fordærver den.

3. Vi tror, lærer og bekender på den anden side tillige, at arvesynden ikke er nogen ubetydelig ting, men en så omfattende fordærvelse af den menneskelige natur, at intet sundt eller ufordærvet er blevet tilbage i menneskets legeme og sjæl, dets indre og ydre

kræfter. Som kirken synger: "Ved Adams fald er den menneskelige natur og væsen totalt ødelagt." Denne skade er uudsigelig, kan ikke erkendes med fornuften, men alene af Guds Ord. Ingen anden end Gud kan skille naturen og naturens fordærvelse fra hinanden. Det skal ske fuldkommen gennem døden i opstandelsen. Da skal vor natur, som vi nu bærer, være uden arvesynden, afsondret og adskilt fra den og opstå og leve evigt (Konkordieformlen – Kort forklaring, art. 1; Andersen 2018, 283).

Forsoningen

Denne fremstilling bygger på Bibelen og en række klassiske lutherske dogmatiske fremstillinger (Luther 1981; Pieper 1946; Pieper 1951; Pieper 1985; Rosendal 1930; Wisløff 1948; Wisløff 1951; jf. Prenter 1955; Prenter 1964; Prenter 1978). Intet spørgsmål bliver i Bibelen taget mere alvorligt end det, der angår vort forhold til Gud. Vil Gud vide af mig? Det er f. eks et gennemgående tema i Salmernes Bog. Hvis Gud ikke vil vide af mig, er det ude med mig (Sl 32,4; Sl 102,11). Hvis Gud skjuler sit ansigt for mig, hvor skal jeg da vende mig hen? (Sl 69,18; Sl 143,7). Men ser Herren i nåde til mig, kan jeg være tryg (Sl 73,25).

Det er vores synd, der har rejst en skillemur mellem Gud og os. Denne vor synd er en dybt alvorlig sag. Den kan ikke gøres ugjort, selv om vi også gør, hvad vi kan for at bøde på skaden. Synden må straffes. Uden at der udgydes blod, opnås der ingen tilgivelse hos Gud, hedder det i Hebr 9,22 med henblik både på de gammeltestamentlige ofre og på Jesu offerdød. Blodet af tyre og bukke kunne ikke sone vor synd (Hebr 10,4). Men Gud forbarmede sig over os og sendte sin søn som et sonoffer for vore synder (1 Joh 4,10). På Golgata rejstes det store offeralter, hvor Jesus var både offerpræst og offerlam (Rom 3,21-26). Han ofrede sig selv. Straffen blev lagt på ham (Es 53,5; 1 Pet 2,24-25). Han, som ikke kendte til synd, har Gud gjort til synd for os (2 Kor 5,21). Det er for lidt, hvis vi vil tale bibelsk, at sige: Gud er kærlighed. Vil vi tale, som Guds ord taler, så må vi fortælle, på hvilken måde Guds kærlighed har ytret sig. Derved er Guds kærlighed blevet åbenbaret, at han har sendt sin søn som et sonoffer for vore synder. Det er for lidt at sige, at Gud tilgiver os vore synder, når vi beder ham om det. Vi må også fortælle, hvad det har kostet Gud at kunne tilgive synd. Det kostede ham hans egen søn – i en blodig død (Rom 8,32). Jesus bad: "Min fader, hvis det ikke er muligt, at dette bæger går mig forbi, men jeg skal drikke det, så ske din vilje" (Matt 26, 42). Men det var ikke muligt, hvis vi skulle kunne blive frelst. Det bitre bæger måtte tømmes til bunds. Forsoningen er det store, gennemgående tema i NT. Det er Jesus, og hvad han har gjort til vor frelse, der er kristenlivets grund.

Mennesket under Guds lov

For at forstå Jesu gerning som menneskeslægtens forsoner, skal vi tage udgangspunkt i det, som Bibelen lærer os om Guds hellighed og lovens krav til os. Luther har lært os, at alt Guds ord er lov eller evangelium. Loven er det Guds ord, som taler om Guds retmæssige krav til mig, som dømmer mig og fordømmer mig. Evangeliet er det Guds ord, som fortæller mig om Guds nåde i Kristus, og som tilsiger mig syndernes forladelse for Jesu skyld.

Den hellige Gud, som ikke kan tåle synd, har i loven tilkendegivet, hvad hans hellige vilje kræver af os. Vi kan sige, at loven binder os til to ting: For det første forpligter den os til at leve et helligt liv, ja, til et syndfrit liv. For lovens krav går ud på syndfri fuldkommenhed. "I skal være hellige, for jeg, Herren jeres Gud, er hellig (3 Mos 19,2). Det er ikke nok "at gøre det så godt, som man kan", og så i øvrigt håbe på, at Gud ser igennem fingre med resten. "Den, som ellers overholder hele loven, men fejler blot på ét punkt, er blevet skyldig i dem alle" (Jak 2,10). For det andet dømmer loven os til at lide straf for at sone det, vi har gjort galt. Men da er vor stilling i virkeligheden ganske fortvivlet. For både Bibelen og erfaringen slår fast, at ingen har kunnet holde Guds lov. Her holder ingen mål. Og når det gælder at sone den straf, vi har fortjent, er der ingen udsigt til, at vi vil kunne gøre det godt igen, som vi har gjort forkert. Den evige straf er da det, som venter os, hvis vi var overladt til os selv.

Jesus i vort sted

På to måder har Jesus som vor stedfortræder fuldført sin forsoningsgerning.

a: Vi så, at Guds lov bandt os til at lide straf for vore synder og overtrædelser. Her gik Jesus ind i vort sted. På mangfoldige måder slår Skriften dette fast. Det er det mest centrale i Bibelens vidnesbyrd om Jesus. "For også Kristus led én gang for menneskers synder, som retfærdig led han for uretfærdiges skyld for at føre jer til Gud" (1 Pet 3,18). "Ham, der ikke kendte til synd, har han gjort til synd for os, for at vi kunne blive Guds retfærdighed i ham" (2 Kor 5,21). Læs også Es 53,4-5 og Hebr 7,26-28. 9,11-14.

Denne stedfortrædende straflidelse varede gennem hele Jesu liv. Han bar syndens følger gennem et helt liv i savn og møje. Det havde han ikke behøvet, men han gjorde det for os. Men sit højdepunkt når denne stedfortrædende straflidelse i de sidste dage, han levede, og især under lidelsen på korset. Der måtte han smage den kval at være forladt af Gud: "Min Gud, min Gud! Hvorfor har du forladt mig?" (Matt 27,46). Her tømte Jesus straflidelsens bitre bæger til bunds – for os. Jesus var under Guds vredes dom. Sit særlige værd for Gud fik Jesu stedfortrædende straflidelse for det første, fordi han, som bar straffen, i et og alt svarede til Guds retmæssige krav til menneskene. Jesus var Guds hellige

og rene offerlam, han var Guds søn, den enbårne, som Gud har velbehag i (Joh 1,29; Ef 5,2; Hebr 9,14; 1 Pet 1,19. Dernæst fik Jesu straffidelse sit værd for Gud, fordi den var helt igennem uforskyldt. Jesus havde ingen synd at lide for. Han led uskyldig, i vort sted og for vor skyld (Rom 5,6-10; 2 Kor 5,21; 1 Pet 2,22-25).

b: Men Guds lov forpligter os også til et fuldkomment retfærdigt og syndfrit liv. Og denne forpligtelse strækker sig over hele vort liv. Men også denne sag har Jesus taget sig af. Han er ikke alene død for os, i det han led straffen i vort sted. Han har også levet for os, *levet* et fuldkomment, syndfrit liv som vor stedfortræder. Det vidner Bibelen om. Der står f. eks. i Gal 4,4: "Jesus blev født under loven, for at han skulle løskøbe dem, der var under loven". Som Gudmenneske var Jesus ikke undergivet loven, han var lovens herre. Men for vor skyld gik han ind under loven. Han blev "lydig til døden". "For ligesom de mange blev syndere ved det ene menneskes ulydighed, sådan skal også de mange blive retfærdige ved én enestes lydighed (Rom 5,19).

Ligesom lovens *skyld* blev tilregnet Jesus, og han derfor måtte lide vor straf, så er også lovens *pligt* tilregnet ham. Og Jesus har gjort fyldest for begge dele. Så er vor skyld og gæld betalt, og Gud kræver den ikke mere af os. Men så er den også opfyldt, vor forpligtelse til at opfylde loven for at blive salig. Vi skal ikke dømmes efter loven, så mange som tror på Jesus (Joh 5,24). Loven kan i evighed ikke fordømme os, eftersom den er opfyldt af Jesus. Guds retfærdighed har fået sit. Når et Guds barn nu gerne vil gøre efter Guds vilje i loven, er det ikke, fordi han tror, han må holde loven, fordi den ellers ville fordømme ham, men fordi han i taknemmelig kærlighed vil tjene den Herre, som har frelst ham.

Dette har den aller største betydning for en kristens trosliv. Som Luther siger: "Når loven kommer og anklager dig, at du ikke har holdt den, så vis den hen til Jesus og sig: Der er den mand, som har gjort det, ham klynger jeg mig til, han har opfyldt den for mig og givet mig sin opfyldelse, da må loven tie" (Wisløff 1948, 93).

Men her er det, at Jesus har taget sig af vor sag. Det har han gjort ved at "være en formidler mellem Gud og mennesker" (1 Tim 2,5). En sådan formidler kunne han være, fordi han var Gud og menneske. Fordi han var Gud, kunne hans gerning få evig værdi og betydning. Og fordi han var menneske, kunne det, han gjorde, komme os mennesker til gode. Om Jesus som vor formidler står der nogle bemærkelsesværdige ord i Bibelen. Han kaldes nemlig "den anden Adam" (1 Kor 15,45). Meningen er, at Jesus har en lignende central stilling i menneskeslægten, som Adam havde.

Om Adam hedder det: "Synden kom ind i verden ved ét menneske, og ved synden døden, og sådan kom døden til alle mennesker, fordi alle syndede" (Rom 5,12). Dette skriftsted er meget vigtigt. Guds

ord siger her, at vi alle var ét med Adam, han var vor repræsentant. Da Adam blev fristet, var det os alle sammen, som blev fristet og stillet på prøve. Sådan så Gud det. Og da Adam syndede og faldt, var det os alle, som faldt i synd. Sådan så Gud det. Alle syndede i ham. Dette er den bibelske repræsentationstanke. Vor stedfortræder handler – og så er det, som om vi selv havde handlet. Men om den anden Adam hedder det: "Når én er død for alle, er de alle døde" (2 Kor 5,14). Det vil sige, at vi var alle i Guds øjne et med Jesus, sådan at det han gjorde, det gjorde vi. Da Jesus fuldbrogede sin forsoningsgerning, da var det os alle sammen, som sonede synden og genoprettede vort forhold til Gud. Sådan så Gud det.

Ifølge Skriften findes der en objektiv forsoning af alle mennesker med Gud, det vil sige en forsoning, som ikke først skal udføres af mennesker, men som er udført af Kristus for snart 2000 år siden. Forsoningen er for hånden, allerede inden menneskene gør noget som helst og helt uafhængig af dem. Den er i lighed med verdens skabelse et fuldbroget faktum. Paulus fastslår: "Mens vi endnu var hans [Guds] fjender, blev vi forliget med Gud, ved at hans søn døde" (Rom 5,10). Vor forsoning med Gud kom således i stand, da Jesus døde. Ligesom Kristi død ligger i fortiden, således ligger også gennemførelsen af vor forsoning i fortiden (2 Kor 5,19). Forsone i Rom 5,10 og 2 Kor 5,19 betegner ikke en sindsforandring hos mennesket, men noget der skete i Guds hjerte.⁶ Da Kristus frembar sit soningsoffer, lod Gud sin vrede mod menneskene forsvinde. Det er ikke en dogmatisk konstruktion, men apostelens egen forklaring: "Det var Gud, der i Kristus forligte verden med sig selv og ikke tilregnede dem deres overtrædelser, men betroede os ordet om forligelsen" (2 Kor 5,19). Allerede da forlod Gud i sit hjerte hele verden dens synd og forklarede den retfærdig, for "ikke at tilregne synd eller overtrædelser" er efter Skriftens sprogbrug det samme som at forlade synd eller overtrædelser. Endvidere er ifølge Skriften det faktum, at Kristus blev opvakt fra de døde, en virkelig syndsforladelse, det vil sige en objektiv retfærdiggørelse af hele den syndige verden (Rom 4,25). Så tydeligt forklarer Skriften den objektive, gennem Kristus en gang for alle udførte forsoning af alle mennesker med Gud.

Evangeliet er budskabet om den objektive, allerede skete forsoning. Derfor kaldes det "ordet om forsoningen/forligelsen" (2 Kor 5,19). Det er baggrunden for, at menneskene nu på sin side eller subjektivt ikke forsones/forliges med Gud på anden måde end ved tro, det vil sige, vi forsones

⁶ Stammen i det græske ord *allasso* betyder ganske enkelt at bytte, forandre, skifte form. Mens *katallasso* i profan græsk særlig blev brugt om at veksle penge, fik det efterhånden en udvidet betydning og udtrykte f. eks. en forandring fra fjendskab til venskab, altså forlig, forsoning. I denne betydning bruges ordet i NT, hvor Paulus for øvrigt er alene om at bruge det, og da bruger han det normalt i betydningen at blive forliget/forsonet med Gud. For Paulus er *katallasso* et betydningsfuldt ord, fordi det udtrykker en af de store kernesandheder om Guds frelse. Jesus har ved sin død tilvejebragt forligelse/forsoning med Gud (Rom 5,11), og Gud har i Kristus forliget/forsonet verden med sig selv.

/forliges med Gud ved troen alene derved, at tilfyldestgørelsen allerede er til stede ved Kristi forsoning og forkyndes og rækkes i evangeliet. Til troen på den objektivt tilstedeværende forsoning formaner Paulus med ordene: "Lad jer forlige med Gud" (2 Kor 5,20).

Fastholdelsen af den objektive forsoning er af afgørende betydning for hele den kristne lære. Holder man fast ved, at menneskene fuldstændigt blev forsonet med Gud, ved hvad Kristus gjorde og led, så bliver der ingen plads til, at menneskene helt eller delvis selv skal udføre sin forsoning.

Et værk af Guds kærlighed

Paulus siger: "Det var Gud, der i Kristus forligte verden med sig selv og ikke tilregnede dem deres overtrædelser" (2 Kor 5,19). Hele forsoningsværket er Guds gerning. Vi mennesker kunne ikke udføre det. Ja, vi kunne ikke engang komme på den tanke at bede ham om det. Dette frelsesværk lå helt uden for alt, hvad mennesker kunne komme i tanke om. "Gud viser sin kærlighed til os, ved at Kristus døde for os, mens vi endnu var syndere" (Rom 5,8). Vi må se hele forsoningen som Guds kærligheds gerning. Vor Gud er ikke en hævngherrig Gud, som kun modstræbende lader sig forsones. Han har selv taget initiativet, og han har selv gennemført det hele. Men dette kaster også et særlig klart lys over vor himmelske far. Vi så jo nemlig, at forsoningen netop blev nødvendig, fordi Gud var hellig og retfærdig; som den Hellige kunne han ikke uden videre se bort fra synden og lade, som om den ikke var der. Synden måtte sones. Jesus måtte bære Guds vredes dom. Men samtidig forkynder Bibelen, at Gud er evig kærlighed. Så bor da disse to ved siden af hinanden i Guds hjerte: Helligheden og kærligheden. Helligheden vil straffe synderen og fordømme ham til evig fortabelse. Men kærligheden vil frelse ham og tage ham ind til sig i forbarmende kærlighed. Dette må vi holde fast ved, hvis vi vil forstå og tilegne os, hvad forsoningen er.

"Gud var i Kristus og forligte verden med sig selv" (2 Kor 5,19). Det er forsoningen. Jesus, som ikke vidste af synd, blev af Gud gjort til synd for os (2 Kor 5,21). Det vil sige: Da Jesus opfyldte loven for alle mennesker og bar straffen for alle mennesker – da blev Gud i sit hjerte fuldkommen forsonet med verden. For da var det i Guds øjne, som om alle mennesker havde lidt straffen for det, de tidligere havde gjort forkert. For sine synders skyld var alle mennesker under Guds *vrede* (Rom 5,10). Men så stod stedfortræderen frem – og Guds vredes lyn ramte *ham*. Så skal det ikke ramme den, som tror på Jesus!

Retfærdiggjort stod Jesus op igen på den tredje dag. Han, som i et og alt havde gjort Guds vilje, havde ret til at leve. Gud *måtte* opvække ham igen. Døden, som er *syndens* løn, havde ikke ret til at holde på ham. Den evige, retfærdige Gud havde jo sagt i sit ord, at den, som synder, skal dø (Ez 18,4),

men den, som gør Guds vilje i alle ting, skal leve (Ez 20,11). Hvis Gud ikke skulle svigte sit eget ord, *måtte* han opvække Jesus fra de døde. Jesus var i et og alt Gud til behag, og det var umuligt, at han kunne forblive i dødens vold. "Så blev Jesus da givet hen for vore overtrædelser og blev oprejst til retfærdighed for os" (Rom 4,25). Jesus er den anden Adam, og ligesom vi alle var med i hans forsoningsdød, var vi også alle med i hans opstandelse. Det var os alle, som blev oprejst til retfærdighed på den tredje dag. Sådan så Gud det.

Så har Guds hellighed og retfærdighed intet mere at kræve. Den syndige menneskeslægt har – i stedfortræderen – gjort alt det godt igen, som den har forbrudt. Gud har dermed forliget verden med sig. Men dermed forstår vi også, hvem forsoningen gælder. I Kristus er alle mennesker sandt og helt forliget med Gud. Men den, som i vantro stiller sig selv udenfor, idet han forkaster Jesus, ham gavner dette forsoningsværk intet. Uden for Jesus er der ingen nåde og barmhjertighed, men kun brændende vrede og dom. Skriftens vidnesbyrd om Kristi stedfortrædende forsoning (*satisfactio vicaria*) er det mest centrale og afgørende punkt i den kristne menigheds vidnesbyrd. Det er budskabet om Kristi forsoning, som er kristendommens specielle kendetegn over for alle religioner og al religiøsitet.

I sin bog *Predikan* betoner Gustaf Wingren (1910-2000), at det er uheldigt, hvis man sætter modsætningen mellem Gud og mennesket i højsædet. Wingren mener derimod, at den egentlige kamp Jesus fører, er kampen mod Djævelens og hans vælde (Wingren 1960, 36-37). Jeg tror, at Wingren har et anliggende. Vi må ikke glemme Kristi kamp mod Djævelen. Men samtidig bør vi stille spørgsmålet: Hvad er det for en nød, som Kristus frelser os fra ved sin sejrige kamp? Flere vil svare, at han frelser os fra fordærvmagterne. Dermed peges på noget væsentligt. Men fordærvmagterne er alligevel ikke det sidste udtryk for den nød, vi mennesker står i. Vor elendighed er ikke alene det, at vi har disse onde magter imod os. Vi har Gud imod os, siger NT. Det er det første og afgørende. Vi er under Guds vrede, det er vor store nød. Det er tilstrækkeligt at tænke på Rom 3,9-20, så forstår vi det. Hver mund er lukket, og hele verden er skyldig over for Gud, og Guds vrede åbenbares fra himlen over en syndig menneskeslægt (Rom 1,18). Når vi har Gud imod os, så er alt håb ude. Så er mennesket – af Gud selv – overgivet til sig selv, til en forkastelig tankegang (Rom 1, 28), overgivet til Djævelen og demonerne. Når vi har fordærvmagterne imod os, så er det bare en følge af, at vi har Gud, den vrede Gud, imod os. Derfor er det først og fremmest Guds vrede, Kristus kæmper med i sin forsoningsgerning. Hans død var en sejr over fordærvmagterne – ja, det er sandt. Men vel at mærke, han sejrede over fordærvmagterne på den måde, at han i vort sted gik ind under Guds vrede. Det er sådan, at "sejren" og "befrielsen" er skildret i NT. Vi ser det i Gal 1,4: "Vor Herre Jesus Kristus gav

sig selv hen for vore synder for at rive os ud af den nuværende onde verden". Den samme saglige rækkefølge finder vi i Kol 2,14: "Han slettede vort gælds brev med alle dets bestemmelser imod os, han fjernede det ved at nagle det til korset". Dernæst kommer så omtalen af de onde magter, som blev overvundet: "Han afvæbnede magterne og myndighederne, stillede dem offentligt til skue og førte dem i sit triumftog i Kristus" (Kol 2,15). Den sejrende Kristus, løven af Juda, han er ingen anden end Lammet, som blev slagtet (Åb 5,5-6).

Alt, hvad Rosenius skrev, var i nøje overensstemmelse med den ovenfor skitserede fremstilling af den lutherske forståelse af forsoningen. Selv om Waldenström afviste Rosenius' forståelse af forsoningen, var han enig i, at Rosenius' forståelse var i fuld overensstemmelse med den klassiske lutherske forståelse (Nyrén 1928, 147).

Sammenfatning

For at forstå Jesu gerning som menneskeslægtens forsoner, skal vi tage udgangspunkt i det, som Bibelen lærer os om Guds hellighed og lovens krav til os. Gud kræver i sin lov af os mennesker et liv i syndfri fuldkommenhed. Fejler vi mennesker i at overholde et af lovens bud, bliver vi skyldige over for alle bud. Loven dømmer os til at lide straf for at sone det, vi har gjort galt. Det faldne menneske har i sig selv ingen kræfter eller ressourcer til at gøre det godt igen, som det har gjort forkert. Den evige straf under Guds vrede venter alle mennesker, hvis vi var overladt til os selv. Forsoningen blev netop nødvendig, fordi Gud er hellig og retfærdig. Som den Hellige kunne Gud ikke uden videre se bort fra synden og lade, som om den ikke var der. Synden måtte sones. Jesus måtte bære Guds vredes dom. Men samtidig forkynnder Bibelen, at Gud er evig kærlighed. Så bor da disse to ved siden af hinanden i Guds hjerte: Helligheden og kærligheden. Helligheden vil straffe synderen og fordømme ham til evig fortabelse. Men kærligheden vil frelse ham og tage ham ind til sig i forbarmende kærlighed. Dette må vi holde fast ved, hvis vi vil forstå og tilegne os, hvad forsoningen er. I den situation er Jesus blevet vor stedfortræder. Alle vore synder har Gud lagt på Jesus, som har båret dem i vort sted. Vore synder bragte Jesus under Guds vredes dom. Forsoningen er Guds kærligheds gerning. Det var Gud, som sendte sin søn, det er Gud selv, som i sin søn tager omsorg for, at synden bliver sonet. Det viser Bibelen klart, og det bekender også den kristne menighed i ord og salmesang. Men det er en forfalskning af Skriften at påstå, at Gud ikke var vred. For vore synders skyld er vi under den hellige og retfærdige Guds vrede (Rom 1,18). Arvesynden fordømmer. Den vækker Guds vrede. "Vi var af natur vredens børn" (Ef 2,3). Bibelen siger ikke, at Gud elskede verden sådan, at

han sendte sin søn for at vise os, at han ikke var vred på os. Den siger tværtimod, at "Gud viser sin kærlighed til os, ved at Kristus døde for os, mens vi endnu var syndere" (Rom 5,8).

Nogle eksempler fra de lutherske bekendelsesskrifter på omtale af forsoningen:

Om Guds søn. Videre lærer de, at Ordet, det vil sige Guds søn, har antaget sig menneskelig natur i den salige Jomfru Marias livmor, så to naturer, den guddommelige og den menneskelige, uadskillige forenede i personsenheden, er én Kristus, sand Gud og sandt menneske. Han blev født af Jomfru Maria, led virkelig, blev korsfæstet, døde og blev begravet – for at forsoner Faderen med os og være et offer, ikke alene for den medfødte skyld, men også for alle vores aktuelle synder – og således forsoner Guds vrede (Confessio Augustana art. 3, Andersen 2018, 21).

Kristus. Vores modstandere godtager den tredje artikel, hvor vi bekender, at det er to naturer i Kristus, nemlig den menneskelige natur, som af Ordet er blevet optaget i en personlig enhed. Og denne Kristus led og døde for at forlige Faderen med os. Og han blev oprejst igen for at herske og for at retfærdiggøre og helliggøre de troende osv., ifølge den apostolske og nikænske trosbekendelse (Apologien for Confessio Augustana art. 3, Andersen 2018, 46).

Om Jesu Kristi gerning og embede eller vores befrielse. *Hovedartiklen.* Jesus Kristus, vores Gud og Herre, er død for vores synders skyld og opvakt for vores retfærdigheds skyld, Romerbrevet 4,25. Han alene er det Guds lam, der bærer verdens synd, Johannes 1,29. Og Gud har lagt den skyld på ham, der lå på os alle, Esajas 53,6. Ligeledes: Alle er syndere og bliver retfærdige uforskyldt af hans nåde ved forløsningen i Jesus Kristus, ved hans blod osv., Romerbrevet 3, 23 (De Schmalkaldiske Artikler Andel del, Andersen 2018, 168).

Trosbekendelsen. *Om genløsningen.* Jeg tror, at Jesus Kristus, sand Gud, født af Faderen i evighed, og tillige sandt menneske, født af Jomfru Maria, er min Herre. Og han har genløst mig fortabte og fordømte menneske, erhvervet og vundet mig fra alle synder, fra døden og fra Djævelens magt. Ikke med guld eller sølv, men med sit hellige og dyrebare

blod og med sin uskyldige lidelse og død (Den Lille Katekismus. Trosbekendelsen. Den anden artikel, Andersen 2018, 199).

Trosbekendelsen. ...Når nogen nu spørger: Hvad tror du i den anden artikel om Jesus Kristus? svar da kort: Jeg tror, at Jesus Kristus, den sande Guds søn, er blevet min Herre. Hvad betyder så det at blive en herre? Det vil sige, at han har befriet mig fra synden, fra Djævelen, fra døden og fra al ulykke. For tidligere havde jeg ikke nogen herre eller konge, men var fanget under Djævelens magt, fordømt til døden, bundet i synd og blindhed.

For dengang vi var blevet skabt og havde modtaget al slags godt af Gud Fader, kom Djævelen og bragte os ud i ulydighed, synd, død og al ulykke. Vi faldt i Guds vrede og unåde, dømt til evig fordømmelse, som vi selv havde bevirket og fortjent det. Der var hverken gode råd, hjælp eller trøst, før denne eneste og evige Guds Søn af grundløs godhed forbarmede sig over vores jammer og elendighed og kom ned fra Himmelen for at hjælpe os. Så er vores tyranner og fangevogtere nu jaget bort alle sammen, og i deres sted er Jesus Kristus kommet, livets, retfærdighedens, al godheds og saligheds Herre. Og han har revet os stakkels fortabte mennesker ud af Helvedes gab, vundet og frigjort os, og atter ført os tilbage til Faderens yndest og nåde. Han har taget os under sin beskærmelse og beskyttelse som sin ejendom, for at regere og lede os ved sin retfærdighed, visdom, magt, liv og salighed.

Hovedindholdet af denne artikel er altså, at det lille ord "Herre" ganske enkelt betyder så meget som en befrier. Det vil sige, den, der har ført os fra Djævelen tilbage til Gud, fra døden til livet, fra synden til retfærdigheden og bevarer os her. Men de andre stykker, der følger efter hinanden i denne artikel, tjener kun til at forklare og udfolde denne befrielse. Hvordan og med hvilke midler befrielsen er sket, det vil sige, hvad han har måttet udholde, hvad han har brugt og risikeret for at vinde os og bringe os under sit herredømme. Han måtte nemlig blive menneske, undfanget af Helligånden og uden al synd født af Jomfruen, for at han kunne blive Herre over synden. Han har desuden måttet lide, dø og blive begravet for at gøre fyldest for mig og betale, hvad jeg har forskyldt. Og betalingen var ikke med sølv eller guld. Han betalte med sit eget dyrebare blod. Og alt dette har han gjort, for at han kunne blive min Herre. Han har jo ikke gjort det, eller behøvede at gøre det, for sin egen skyld. Derefter er han igen opstået, har slugt og fortæret døden. Og til sidst er han farende til Himmels og har taget herredømmet ved Faderens højre,

så at Djævelen og alle magter må adlyde ham og ligge ved hans fødder, indtil han på den yderste dag omsider fuldstændig adskiller og afsondrer os fra den onde verden, Djævelen, døden og synden (Den Store Katekismus. Trosbekendelsen. Den anden artikel, Andersen 2018, 249-250).

Om Kristi person. *Det, vi bekender.* Derfor har Guds søn i sandhed lidt for os. Dog er det sket efter den menneskelige naturs egenskaber, som han har optaget i sin guddommelige persons enhed og tilegnet sig, for at han kunne lide og være vor ypperstepræst til at forsone os med Gud. Som der står skrevet i 1 Kor 2,8: "De har korsfæstet herlighedens Herre." Og i ApG 20,28: "Gud har vundet sig os med sit eget blod." (Konkordieformlen – Kort forklaring, Andersen 2018, 296).

Sammenligning af Rosenius og Waldenström

Der er en afgørende forskel mellem Rosenius og Waldenström. Rosenius fastholder, og Waldenström bestrider, at Gud på grund af syndefaldet virkelig var *vred* på menneskeslægten. For Waldenström var Gud den uforanderlige, og dermed var han også uforanderlig i sin kærlighed efter syndefaldet. For Waldenström var det en uværdig tanke, at Gud skulle kræve, at en uskyldig skulle lide for de skyldige, at Gud måtte se Jesu blod, før han var villig til at tilgive menneskets synd. Waldenström bestred, at Jesus har lidt vor straf. Jesus kom ikke til verden af den grund. Han kom bare for at vise menneskene, at Gud *ikke* var vred. Hele Jesu liv, i ord og gerning, er et eneste vidnesbyrd om, at Gud er kærlighed, en kærlighed som ikke kræver noget offer for at kunne tilgive. Jesu død på korset er det klareste bevis på, at Gud elsker os. Den skete alene, for at vi skulle forstå, at Gud aldrig har været vred. Ulykken med os mennesker er den, at vi mener, at Gud er vred. Jesus har vist os, at det er en misforståelse. Og dette er forsoningen.

I modsætning til Waldenström fastholdt Rosenius, at det er sandt, at forsoningen er Guds kærligheds gerning. Det var Gud, som sendte sin søn, det er Gud selv, som i sin søn drager omsorg for, at synden bliver sonet. Det viser Bibelen klart, og det bekender også den kristne menighed i ord og salmesang. Men det er en forfalskning af Skriften at påstå, at Gud ikke var vred. For vore synders skyld er vi under den hellige og retfærdige Guds vrede (Rom 1,18). Arvesynden fordømmer. Den vækker Guds vrede. "Vi var af natur vredens børn" (Ef 2,3). Bibelen siger ikke, at Gud elskede verden sådan, at han sendte sin søn for at vise os, at han ikke var vred på os. Den siger tværtimod, at "Gud viser sin kærlighed til os, ved at Kristus døde for os, mens vi endnu var syndere" (Rom 5,8).

Den svenske forsker Aleksander Radler har beskrevet konflikten mellem Rosenius og Waldenström på denne måde: "Enligt Waldenström är Kristus bara representant för Guds nåd som tillika är rättfärdighet, och inte människans ställföreträdare inför Guds vrede" (Radler 1995, 462; Waldenström 1873). "För Rosenius däremot är det avgörande, att människans skuld rent juridiskt undanröjts genom Kristi *satisfactio vicaria*, ställföreträdande gottgörelse" (Radler 1995, 462; *Pietisten* 1862, 167; jf. Olsson 1928).

Forsoningsstridens forløb

Waldenström var ikke en stor teologisk tænker, der havde udtænkt en ny forsoningslære. Den subjektive forsoningslære, han gjorde sig til talsmand for, havde været kendt i kirkehistorien igennem århundreder. Derimod var Waldenström en eminent agitator, en fremragende folketaler og en dygtig organisator, som det lykkedes at få et teologisk emne om forsoningen kendt i alle vækkelseskredse. Ved at Waldenström offentliggjorde sin forsoningslære som en prædiken i *Pietisten*, blev den fra begyndelsen mødt med tillid, idet den prædiken blev publiceret i Rosenius' gode, gamle troværdige blad af en ven af Rosenius. Waldenström gentog til stadighed, at han videreførte Rosenius' budskab ud fra Joh 3,16 om Guds store kærlighed. Waldenström tilføjede så, at når Rosenius teologisk skulle forklare sit budskab om Guds store kærlighed, så havde Rosenius to forskellige forklaringer, hvoraf den ene ikke rigtigt havde dækning i Skriften. Waldenström spurgte til stadighed, hvor det stod i Skriften, at Kristus skulle give sit liv og blod for at sone Guds vrede over menneskets synd. Waldenström understregede, at Gud var uforanderlighed kærlighed, som også elskede menneskene efter syndefaldet. Ved syndefaldet skete der ingen ændring i Guds hjerte. Der var ingen Guds vrede mod mennesket, som stod i vejen for menneskets salighed. Waldenström betonedes derimod til stadighed, at ved syndefaldet skete der en forandring med mennesket, fordi det faldt fra Gud og det liv, det havde levet med ham. Derfor var der brug for en forsoning for at mennesket kunne blive saligt. Det var ikke en forsoning, der skulle formilde Gud og fremstille ham nådig, for det havde han altid været, men der var brug for en forsoning, som borttog menneskets synd, så mennesket atter kunne blive retfærdigt for Gud. Denne forsoning var sket i Jesus Kristus. Ved denne gentagne tale om Guds kærlighed i Jesus Kristus og menneskets synd, fik Waldenström fremstillet talen om soning af Guds vrede som spidsfindigt teologsnak. Waldenström fik sat mennesket i centrum og talte stadig om, at det afgørende er, at mennesket gør den personlige erfaring af, at forsoningen gælder "netop mig", "Kristus i mig".

Waldenström var helt bevidst om, at hans prædiken i *Pietisten* ville skabe debat, strid og splid. Da han i 1873 udgav skriftet *Om försoningens betydelse*, udtalte han i indledningen om striden: "Oväntad var den icke, emedan jag väl förutsåg, när jag skrev den omtvistade predikan, att den däri framställda åskådningen skulle råka i strid med mångenstädes rådande föreställningar" (Levander 1931, 101-102).

Det er ikke så ofte, at en teologisk lærestrid når så langt ud blandt det kristne lægfolk, som tilfældet var med forsoningsstriden. Både lærde og ulærde tog del i debatten (Hässlholms och Nordöstra Skånes Missionsföreningar 1929, 31-33; Wittander 1925). Striden blev årsag til udgivelsen af ikke mindre end 180 større eller mindre skrifter, ligesom der blev afholdt utallige møder. Blandt de kraftige opponenter til Waldenström kan nævnes: G.E. Beskow,⁷ P.P. Welinder,⁸ Peter Fjellstedt,⁹ M.G. Rosenius¹⁰ og Oscar Ahnfelt.¹¹ Flere inddrog GT's offertjeneste – som især udgør baggrunden for Hebræerbrevet – og betonedes, at disse ofre var båret af den tanke, at ofrene skulle frembæres til Gud. De fremhævede også, at Rom 5,8-10 måtte sigte til en objektiv forsoning.

Chr. Møller aktiv i forsoningsstriden

Også stifteren af Luthersk Misionsforening (LM) Chr. Møller (1834-1907) gik markant ind i kampen mod Waldenströms subjektive forsoningslære. Baggrunden er følgende: I 1869 skrev Møller en artikel om Guds vrede (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 33-48).¹² Møllers udgangspunkt var, at Gud

⁷ Gustaf Emanuel Beskow (1834-1899) var medlem af EFS' bestyrelse og fra 1892 formand for bestyrelsen; han var initiativtager til at bygge kirken på Blasieholmen og var kirkens præst, da han besluttede at lukke kirken for Waldenström (Ekman 1900, 1620; Ollén 1917; 143; Nyrén 1928, 279-280; Wikmark 1941, 290; Wikmark 1950, 180).

⁸ Per Persson Welinder (1819-1883) vækkelsespræst, kyrkoherde i Norre Åsum. Styremedlem og formand ved sin død for Kristianstads Traktatsällskap. Tilhørte den fløj i Traktatselskabet, som mente, at den evangelisk-lutherske bekendelse var afgørende imod den mere overkonfessionelle kristendomsforståelse. Se Larspers 2012, 92-93. Welinder skrev mange gennemarbejdede og kompetente indlæg mod Waldenström i sit blad *Församlingsvännen*. Heri skrev han bl.a. om Waldenströms forsoningsprædiken fra 1872 "att det som är sant og bibelenligt är icke nytt; att det, som i densamma är nytt, är icke sant och bibelenligt, samt att det hela förekommer oss som en besynnerlig blandning av svåra självmotsägelser" (Persson 1944, 196).

⁹ Peter Fjellstedt (1802-1881) præst, missionær, skolemand og forfatter. Efter uddannelse i Basel arbejdede Fjellstedt som missionær i Sydindien 1831-1835 og i Tyrkiet 1836-1840. Efter et par års tjeneste som lærer i Basel vendte han i 1843 tilbage til Sverige, hvor han engagerede sig for mission både i og uden for Sverige. Han stiftede i 1845 Lunds Missionssällskap og blev et par år senere rektor for dets missionsinstitut, der senere flyttede til Uppsala og blev til "Fjellstedtska skolan". Fjellstedt skrev i årene 1856-1861 en meget udbredt kommentar til hele Bibelen i tre bind, som udkom i ni oplag. Han brugte Karl XII's bibeloversættelse og anbragte sine kommentarer mellem bibelvers eller bibelafsnit. Han udgav 1854 *Concordia Pia*. Evangelisk-Lutherska Kyrkans symboliska Böcker jemte Upsala Mötes Beslut af år 1593 samt ett kort historiskt företal af P. Fjellstedt. Han udgav i 1877 *Hvad lærer bibeln om försoningen*. I det skrift gendrev han i klare vendinger Waldenströms nye forsoningslære (Anshelm 1930.1935.1957; Brännström 1994).

¹⁰ Rosenius var lillebror til Carl Olof Rosenius og professor i teologi ved Lunds Universitet.

¹¹ Om Ahnfelt (1813-1882) se Persson 1944; Lövgren 1966; Kofod-Svendsen 2021.

¹² Møller udgav samme år artiklen som et hefte, ligesom tilfældet var med flere andre artikler, som han skrev i *Budskab fra Naadens Rige*.

"maa være evig uforanderlig" (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 33). "Gud er den evig uforanderlige Kjærlighed" (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 39). Ved vort syndefald indtraf ingen forandring i Guds hjerte. Der var ikke nogen Guds vrede mod mennesket, som på grund af syndefaldet kom i vejen for menneskets salighed. Møllers konklusion var:

Saa see vi da, at Syndefaldet medførte, ikke en Vrede i Guds men i Menneskets Hjerte; det var ikke Gud, men Mennesket, som ved Syndefaldet blev saaledes forandret, at den Gud, som forud var en Salighed for Mennesket, nu blev ham en "Vrede", og det er ved Omvendelsen ikke Gud, men vi, som skulle forandres i Sindet, omvendes til at see, hvorledes Gud er tilsinds; at kjende dette er det evige Liv; thi dette medførte Faldet, at Menneskets Væsen blev ødelagt, blev det modsatte af, hvad det før var, og følgelig en Modsætning til den fuldkomne Gud, saa at den samme Gud, som var en Salighed, for det hellige Menneske, hans Væsen er en Forfærdelse en "Vrede for det faldne Menneske, som derfor hader Gud just for hans hellige Fuldkommenhed" (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 43).

Møller var med disse formuleringer endnu præget af sit skarpe opgør med Peter Christian Trandbergs (1832-1896) og andres lovpietisme og hans stærke understregning af "Verden i Kristus retfærdig er vorden". Møller brugte i denne artikel formuleringer, der kunne føre frem til Paul Peter Waldenströms afvisning af Guds vrede som en objektiv realitet og afvisningen af den objektive forsoningslære, da Waldenström pointerede Guds uforanderlighed og understregede, at den forandring, som skete ved syndefaldet, alene var en forandring hos mennesket, idet det blev syndigt og dermed faldt fra Gud. Derfor ønskede Waldenström kun at tale om en subjektiv forsoningslære (Waldenström 1938, 116-159; Ollén 1917; Leufvén 1920; Nyrén 1928; Newman 1932; Olsson 1928; Bredberg 1948).

Raimo Mäkelä (f.1940) har påvist, at der er eksempler på, at udformningen af verdensretfærdiggørelseslæren er sket på en sådan måde, at Guds vrede reelt blev ophævet (Mäkelä 2008, 46; se også: Newman 1932, 114-164; Wisløff 1993, 119-121). Det samme hævdede Tomas Nygren i sin afhandling, hvor han bl.a. undersøgte synet på lov og evangelium hos David P. Scaer (f.1936). Han konkluderede, at den universelle retfærdiggørelseslære hos Scaer fik til følge, at alle "världens synder är rättfärdiggjorda genom det Kristus gjorde på korset. Det finns således ingen Guds vrede över människan efter korset." (Nygren 2007, 99). Også Finn Rønn Pedersen/Finn Aasebø Rønne gjorde i sin afhandling gældende, at der findes ekstreme udgaver af læren om verdens

retfærdiggørelseslæren, hvor man anser "Guds vrede som helt fjernet i og med Kristi død, således at det eliminerer spændingen mellem lov og evangelium" (Pedersen 1990, 69).

Det er synden, som skiller menneskene fra Gud. For syndens skyld er vi under Guds vrede, og for syndens skyld kommer vredens dom over verden. At blive frelst vil sige at blive flyttet fra Guds vrede – ind under Guds nåde. Denne "flytning", denne ændring af menneskets stilling over for Gud, foretager Gud selv. Guds nåde frelser mennesket fra Guds vrede. Møller brugte formuleringer, som om han ikke havde forstået denne virkelighed. Det skete, når hans fokus i artiklen var "det selvretfærdige, selvfromme Menneske, [der] hader ligesaa fuldt Guds Kjærlighed som hans Retfærdighed og Hellighed" (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 43). Måske fordi Møller var så optaget af at understrege "Verden i Jesus retfærdig er vorden", havde han vanskeligt ved at tilegne sig den klarhed om Guds vrede og den objektive forsoning, som vi finder hos Rosenius, (Rosenius, "Om Guds heliga Lag", *Pietisten* 1842, 145-154; Rosenius, "Om Lagen och dess förnämsta ändamål", *Pietisten* 1845, 65-74.81-93; Rosenius, "Om Lagen, Bättringen och den Rättfärdighet, som gäller inför Gud", *Pietisten* 1848, 33-42; Rosenius, "De trognas frihet ifrån lagen", *Pietisten* 1858, 97-159; Rosenius, "Epistelen till de Romare", *Pietisten* 1860, 83-84.129-130.182-184; *Pietisten* 1861, 57-61.106-109; *Pietisten* 1864, 53-58). Men samtidig er der i Møllers artikel formuleringer, der peger hen imod Rosenius' klare tale om Guds vrede som en objektiv realitet og Jesu stedfortrædende strafflidelse for at frelse os fortabte og fordømte mennesker (*Budskab fra Naadens Rige* 1869, 41.44.45).

En af Waldenströms støtter så sammenhængen mellem Møllers artikel *Om Guds vrede* og Waldenströms nye tanker i forhold til Rosenius. Vedkommende oversatte derfor Møllers artikel til svensk og udgav den i 1873 i Jönköping på Halls Förlag under den usædvanligt lange og omstændige titel *Har Gud någon tid varit vred på Menniskan? Några ord mot kyrkoherder P.P. Welinders skrift "Om försoningens betydelse inför Gud"*. Det var tænkt som et skrift, der understøttede Waldenströms grundholdning, idet Welinder var en af dem, der kraftigt kritiserede Waldenström (Bredberg 1948, 172, note 8; Roswall 1985, 102). Denne oversættelse fik Møller til at gennemtænke sin egen artikel, og resultatet blev, at han gik ind i kampen mod Waldenströms afvisning af Guds vrede og den objektive forsoningslære. Møller begrundede det med, at Guds rige ikke kender nogle geografiske grænser, og at han havde et godt kendskab til Rosenius' skrifter og derfor vidste, hvad Rosenius havde skrevet om forsoningen. Endelig betonedes Møller, at der var en tæt personlig forbindelse mellem danske og svenske missionsvenner, ja, blandt dem følte man sig ikke som en udlænding i åndelig henseende. Chr. Møller udsendte i 1873 skriftet *Lektor Waldenströms*

försoningslära samt hans "Hwar står det skrifwet?" Skärskådade wid Guds ords ljus, som var på 32 sider. I det skrift prøvede Møller at give svar på de tre grundlæggende spørgsmål i debatten: 1. Hvad menes der med, at Gus retfærdighed kræver et offer, og hvad menes med tilfredsstillelse af Guds hellighed? 2. Er det ikke Kristus, der gennem sin stedfortræende lidelse og død bærer straffen for Guds vrede? 3. Var det ikke Gud, som modtager løsesummen, Kristi bod, gennem offerdøden? Møller prøvede på grundlag af Rosenius' egen forsoningsforståelse at svare på de tre spørgsmål. Det er interessant, at Møller prøver at påvise, at Waldenström ikke er konsekvent i sin egen tænkning ved at inddrage tidligere prædikener af Waldenström (Møller 1873, 9.11.14; Rosenius & Waldenström 1870). Møller kredser i sit skrift om det centrale spørgsmål i Waldenströms forsoningsopfattelse, hvor der efter Møllers opfattelse er sket en opdeling af forståelsen af Gud. Begreber som hellighed, kærlighed og vrede bliver spillet ud mod hinanden, og her hævder Møller, at Guds kærlighed bliver prioriteret over de andre begreber. Ligeledes anklager Møller Waldenström for at fornægte Guds krænkede retfærdighed, der kræver straf over synden (Møller 1873, 7-8). Møller slutter sit skrift med at beskrive den nye opfattelse og sætter den over for den gamle opfattelse. Rosenius over for Waldenström (Møller 1873, 30-31). Det er især vigtigt for Møller at fastslå, at der er en uhyre stor forskel på Rosenius' forståelse af forsoningen og Waldenströms forståelse, selv om Waldenström gang på gang har hævdet, at der ikke er nogen indholdsmæssig forskel (Møller 1873, 8).

I 1876 udsendte Møller et større skrift på 143 sider: *Antingen – Eller. En röst till det svenska Zion med anledning af striden om Gud, Christus och försoningen*. Dette skrift var grundigt, hvor Møller brugte Rosenius imod Waldenström. Ved læsningen af dette skrift bemærker man, at Møller virkelig har forstået Rosenius, og at han magter at inddrage de mest relevante passager fra *Pietisten*. Møllers analyser af Waldenströms tekster er saglige og overbevisende, hvor han kompetent påviser, at Waldenström siger noget andet end Rosenius, og ligeledes beviser ud fra en troværdig eksegese, at det er Rosenius, som er i overensstemmelse med Bibelen. Møller afslører også ud fra sin læsning af Waldenström, at han nogle gange er inkonsekvent og selvmodsigende. Møller viser sig i dette skrift at være en meget både saglig og dygtig debattør. Dog kan det nogle gange være lidt trættende at læse hans ret omstændelige argumentation.

I flere svenske afhandlinger og skrifter er Møllers kamp mod Waldenströms forsoningslære omtalt (Bredberg 1948, 171-172.174.176.180.213.242.250-251.255.261.264.274.369; Nyrén 1928, 285-286; Furberg 1962, 104; Johansson 1911, 337).¹³

¹³ Samuel A. Johansson (1837-1917) var prædikant i Jönköpings missionsforening. Waldenström kalder ham en af sine nære venner (Nyrén 1928, 285).

Møller deltog også i en række debatmøder i Sverige. Det første møde mellem Waldenström og Møller skete i forbindelse med Värmlands Ansgariförenings årsmøde i Karlstad d. 9. og d. 10. juli 1873 (Bredberg 1948, 172). Et af de mere berømte møder er hans deltagelse i årsmødet i Kristinehamn 1875 i Värmlands regionale Ansgari forening, hvor der var ca. 6.000 deltagere. Det tema, der var til forhandling på årsmødet lød: "Hvad lærer Skriften om syndernas förlåtelse"? og hoveddebattørerne var Waldenström og Møller (Kaas 2020, 110-115). Det møde er blevet fyldigt refereret i E.J. Ekmans *Den Inre Missionens Historia* (Ekman 1902, 2080-2087).

Sammenligner man Møllers artikel om Guds vrede fra 1869 og hans skrifter mod Waldenström, fremgår det tydeligt, at opgøret med Waldenström har afklaret hans eget syn, så han fuldt ud tilegnede sig den bibelsk, luthersk, rosenianske forståelse af Guds vrede og den objektive forsoningslære, som han stod for resten af sit liv. Desværre blev disse skrifter af Møller ikke oversat til dansk. Det betød, at Møllers klarhed med hensyn til Guds vrede og forsoningen ikke blev kendt af danske læsere. Derfor havde C. Asschenfeldt-Hansen ret i noget af den kritik, han i sin *Kirkehistorie for Menigheden* og andre steder fremførte mod Møllers lære om Guds vrede (Asschenfeldt-Hansen 1892a, 500-501; Asschenfeldt-Hansen 1892b, 412-414).

EFS' bestyrelse

EFS' bestyrelse var meget optaget af ikke at træffe beslutninger, der kunne såre Waldenström og de, som fulgte ham. Da hans prædiken udkom i *Pietisten* i 1872, skrev man straks til ham og anmodede ham om at skrive en anden prædiken, hvad han afviste (Wikmark 1950, 179). I 1871 var Waldenström blevet kaldet til EFS' provinsombud, men det kald trak man først tilbage i 1877 (Wikmark 1950, 179-180). Konferencen i EFS i 1878 blev afgørende. Ansgarforeningen i Wärrmland, der støttede Waldenströms teologiske linje i forsoningsspørgsmålet, havde indsendt et forslag til vedtægtsændring, om at formuleringen i EFS' vedtægter fra oprettelsen i 1856 om forpligtelse på den lutherske bekendelse skulle udgå. Denne opfordring blev afvist. Det hedder i beslutningsprotokollen: "Efter en längre diskussion, varunder ingen av talarna obetingat gillade Ansgariiföreningens förslag, avslogs detsamma utan omröstning" (Levander 1931, 108). Som debatten om forsoningen skred frem, aftegnede der sig stadig tydeligere to fløje inden for EFS: en fløj som ville fastholde Rosenius' gamle linje i synet på forsoningen, og en anden fløj der ville følge Waldenströms nye forståelse af forsoningen. EFS' ledelse arbejdede længe på at undgå en sprængning af nyevangelismen.

Mens flere fra EFS' ledelse både i skrift og på en række møder rundt om i landet fremlagde gennemarbejdede teologiske indvendinger ud fra Bibelen og den lutherske bekendelse imod

Waldenströms nye eller subjektive forsoningslære, valgte Waldenström en anden strategi. Han understregede til stadighed, at han videreførte Rosenius' grundholdning om Guds frelsende kærlighed ud fra Joh 3,16. Rosenius var så kommet med nogle teologiske forklaringer, som Waldenström hævdede ikke alle havde bibelsk dækning. Men man kunne sagtens fastholde det væsentlige i Rosenius' forkyndelse uden de teologiske forklaringer. Waldenström betonedede samtidig, at han gerne fortsat ville samarbejde med dem, der fastholdt Rosenius' forståelse af forsoningen. Samtidig bragte Waldenström andre temaer på dagsordenen, idet han i foredrag efter foredrag betonedede, at forkyndelsen, nadveren og dåben ikke eksklusivt skulle forvaltes af ordinerede præster i den svenske kirke. Waldenström fik stor folkelig gennemslagskraft i mange nyevangeliske kredse ved at betone lægfolkets betydning. Samtidig rettede Waldenström ved flere lejligheder kritik af den svenske kirke for at være præstestyret og bureaukratisk. Flere i EFS' ledelse ønskede at fortsætte Rosenius' kirkeloyale linje, hvor man ønskede samarbejde med præster i den svenske kirke, som man åndeligt var på linje med. Waldenström kom i offentligheden til at stå som forkæmperen både for den af præster selvstændige lægmand, og at EFS inden for rammen af den svenske kirke skulle være en så fri og selvstændig organisation som muligt i enhver henseende. Waldenström selv og mange i hans bagland ønskede efterhånden et brud med den svenske kirke og EFS. Resultatet blev til sidst en sprængning af nyevangelismen og dannelsen af *Svenska Missionsförbundet* i 1878 (Ekman & Ollén 1922, 912-1048; Andersson 1928 I. 1928 II. 1929 III; Westin 1956; Walan 1964, 9-263; Walan 1978, 13-48).

Konklusion

Waldenström efterfulgte i 1868 Rosenius som redaktør af *Pietisten*, men 10 år senere splittede han nyevangelismen. Waldenström fik en akademisk uddannelse i både de klassiske sprog og teologi, som han afsluttede som fil.dr. I studietiden havde Waldenström et nært fællesskab med Rosenius, som han åndeligt set blev stærkt præget af. Som redaktør af *Pietisten* blev Waldenström en af lederne af nyevangelismen. En teologisk drøftelse med et par præstekolleger førte Waldenström til en kritisk holdning til den lutherske bekendelse og en ny læsning af Bibelen, så han forlod den bibelsk-luthersk-rosenianske forsoningslære og i stedet tilsluttede sig den subjektive forsoningslære. Waldenströms udgave af den subjektive forsoningslære var i klar modstrid med den bibelsk-luthersk-rosenianske forsoningslære og udløste en heftig strid og debat inden for nyevangelismen. Under denne strid udfoldede Waldenström sine oratoriske og taktiske evner ved i striden om forsoningen tillige at gøre sig til en varmhjertet fortaler for både lægmandsforkyndelse og lægmandsnadver i stedet for

underdanighed over for den præstestyrede og bureaukratiske svenske lutherske kirke. Waldenströms stærke fokus på lægmandsforkyndelse og lægmandsnadver gav ham en stor folkelig gennemslagskraft og folkelig opbakning. Debatten om både forsoningen og kirkesynet inden for nyevangelismen resulterede i bevægelsens sprængning og dannelsen af *Svenska Missionsförbundet* i 1878.

Litteraturliste

- Andersen, Finn B., oversat og tilrettelagt. 2018. *De evangelisk-lutherske Bekendelsesskrifter, Konkordiebogen*. København: Books on Demand GmbH.
- Andersen, J. Oskar. 1929. *Kirke-Leksikon for Norden IV*. København: H. Hagerups Forlag.
- Andersson, Axel. 1928 I. 1928 II. 1929 III. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Anshelm, Carl. 1930 I. 1935 II. 1957 III. *Peter Fjellstedt*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Asschenfeldt-Hansen, C. 1892a. *Kirkehistorie for Menigheden*. Andet bind.
- Asschenfeldt-Hansen, C. 1892b. *Kirkehistoriske Smaaskrifter*. Kjøbenhavn: Karl Schønbergs Boghandel.
- Aulén, Gustaf. 1927. *Den kristna Guds bilden genom seklerna och i nutiden. En konturteckning*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Aulén, Gustaf. 1930. *Den kristna försoningstanken. Huvudtyper och brytningar*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Aulén, Gustaf. 1946. *Dogmhistoria. Den kristna lärobildningens utvecklingsgång från den efterapostoliska tiden till våra dagar*. Stockholm: Svenska Bokförlaget.
- Bexell, Oloph. 2003. *Sveriges kyrkohistoria 7. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*. Stockholm: Verbum.
- Bredberg, W. 1938. *P.P. Waldenströms brev 1858-1882*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Bredberg, William. 1948. *P.P. Waldenströms verksamhet till 1878*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Bredberg, William og Oscar Lövgren. 1953. *Genom Guds nåd. Svenska Missionsförbundet under 75 år*. Stockholm: Missionsförbundets Förlag.
- Bring, Ragnar. 1929. *Dualismen hos Luther*. Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri.

- Bring, Ragnar. 1950. *Kristendomstolkningar*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Brännström, Claus. 1994. *Peter Fjellstedt. Mångsidig men entydig kyrkoman*. Uppsala: Svenska Institutet för missionsforskning.
- Ekman, E.J. 1896. *Den Inre Missionens Historia*. Första delen 18:de århundradet till 1840. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. 1898. *Den Inre Missionens Historia*. Andra delen förra hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. 1898a. *Den Inre Missionens Historia*. Andra delen senare hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. 1900. *Den Inre Missionens Historia*. Tredje delen förra hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. 1902. *Den Inre Missionens Historia*. Tredje delen senare hälften. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition.
- Ekman, E.J. Ny, reviderad upplaga utarbetad av N.P. Ollén. 1921. *Inre Missionens Historia*. Första och Andra delarna. Jönköping: H. Halls Boktryckeri-Aktiebolags Förlag.
- Ekman, E.J. Ny, reviderad upplaga utarbetad av N.P. Ollén. 1922. *Inre Missionens Historia*. Tredje delen. Jönköping: H. Halls Boktryckeri-Aktiebolags Förlag.
- Furberg, Tore. 1962. *Kyrka och Mission i Sverige 1868-1901*. Uppsala: Svenska Institutet för Missionsforskning.
- Grane, Leif. 1964. *Pierre Abélard. Filosofi og Kristendom i Middelalderen*. København: Gyldendal.
- Hagen, Ellen. 1936. *Hernhard Wadström. Präst – Skriftställare – Människovän*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Henning, Karl. 1881. *Johan Conrad Dippels vistelse i Sverige samt Dippelianismen i Stockholm 1727-1741*. Uppsala: Akademiska Boktryckeriet.
- Hofgren, Allan. 1956. *Med Gud och hans vänskap. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 100 år*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Hofgren, Allan. 1988. *EFS Rötter eller De trodde och vågade*. Uppsala: EFS-förlaget.
- Hofgren, Allan. 2006. "Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen – de första 100 åren" i *I detta tecken*. Avesta: EFS Läser.
- Holmquist, Hjalmar. 1941. *Handbok i svensk kyrkohistoria 3. Från romantiken till världskriget*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.

- Holmquist, Hjalmar og Jens Nørregaard. 1963. *Kirkehistorie I. Oldtid og middelalder*. Tredie omarbejdede udgave. København: J.H. Schultz Forlag.
- Holmquist, Hjalmar og Jens Nørregaard. 1951. *Kirkehistorie III. Det nittende aarhundrede*. Anden omarbejdede udgave. København: J.H. Schultz Forlag,
- Hägglund, Bengt. 1959. *De Homine. Människouppfattningen i äldre luthersk tradition*. Lund: CWK Gleerup.
- Hägglund, Bengt. 1981. *Teologins historia*. En dognhistorisk översikt. Malmö: 1981.
- Hässleholms och Nordöstra Skånes Missionsföreningar. 1929. *Några drag ur Redaktören J. Wittanders liv och verksamhet*. Hässleholm: Missionsbladets Expedition.
- Højlund, Asger Chr. 2013. "Hvad er da et menneske? Menneskets gudbilledlighed og synden" i *Fri och bunden*. En bok om teologisk antropologi redigeret af Johannes Hellberg, Rune Imberg, Torbjörn Johansson. Göteborg: Församlingsförlaget, 237-261.
- Jarlert, Anders. 2001. *Sveriges kyrkohistoria*. 6. Romantikens och liberalismens tid. Stockholm: Verbum.
- Johansson, Sam. A. 1911. *Ur minnet. Skildringar och erfarenheter från den andliga brytningstiden i vårt land under midten och senare hälften af förra århundradet*. Eksjö: Smålands-Tidningens Förlag.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2020. "Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening" i *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, redigeret af Lars Brixen. Rønne: ELM-Forlag, 126-184.
- Larspers, Torbjörn. 2012. *Konfessionalitet och medbestämmande. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens struktur och den nyevangeliska väckelserörelsens regionale nivå fram till 1922*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Leufvén, Edv. 1920. *P. Waldenström som predikant*. Uppsala: J.A. Lindblads Förlag.
- Levander, Eskil, red. 1931. *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 75 år. Jubilæumsskrift 1856-1931. I*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Lodin, Sven. 1956. *C.O. Rosenius hans liv och gärning*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Luther, Martin. 1981. "Store Galaterbrevskommentar I" i *Martin Luther Skrifter i udvalg*. København: Credo Forlag.
- Lövgren, Oscar. 1966. *Oscar Ahnfelt. Sångare och folkväckare i brytningstid*. Stockholm: Gummessons Bokförlag.

- Moberg, Amy & Lina Sandell. 1868. *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och verksamhet, hans wänner tillegnad*. Stockholm: Tryckt hos A.L. Norman.
- Mäkelä, Raimo. 2008. "Et særdeles herlys: Lov ogevangelium hos Carl Fr. Wisløff" i *Teologen Carl Fr. Wisløff*. En antologi hundre år etter hans fødsel, redigeret af Sverre Bøe. Oslo: FMH-forlaget.
- Møller, Chr. 1873. *Lektor Waldenströms försoningslära samt hans 'Hwar står det skrifwet?'* *Skärskådade wid Guds ords ljus*. Stockholm: A.L. Normans Förlags-Expedition.
- Møller, Chr. 1876. *Antingen – Eller. En röst till det svenska Zion med anledning af striden om Gud, Christus och försoningen*. Malmö: C.A. Andersson & C:S Boktr.
- Newman, Ernst. 1932. *Den Waldenströmska Försoningsläran i historisk belysning*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Nordlander, Agne. 1982. *Korsets mysterium*. Stockholm: EFS förlaget.
- Nygren, Anders. 1932. *Försoningen. En Gudsgärning*. Stockholm: Sveriges Kristliga Studentrörelses Bokförlag.
- Nygren, Anders. 1932a. *Urkristendom och Reformation*. Skisser till Kristendomens Idéhistoria. Lund: C.W.K. Gleerups Förlag.
- Nygren, Anders. 1947. *Den Kristna Kärlekstanken genom tiderna I*. Tredje upplagan. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Nygren, Anders. 1947. *Den Kristna Kärlekstanken genom tiderna II*. Andra upplagan. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Nygren, Tomas. 2007. *Lag och evangelium som tal om Gud – en analys av synen på lag och evangelium hos några nutida lutherska teologer: Pannenberg, Wingren och Scaer*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.
- Nyrén, Bernhard. 1928. *P.P. Waldenströms Minnesanteckningar 1838-1875*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Ollén, N.P. 1917. *Paul Peter Waldenström*. En levnadsteckning. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Olsson, Carl. 1928. *Försoningen enligt C.O. Rosenius och P. Waldenström*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Pedersen, Finn Rønn. 1990. *C.O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse – lærte C.O. Rosenius verdens-retfærdiggørelse?* København: Nemalah 3-4.
- Persson, Joseph. 1944. *Oscar Ahnfelt. Sveriges "andliga trubadur"*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.

- Pieper, Franz. 1946. *Christliche Dogmatik*, umgearbeitet von J.T. Mueller. St. Louis: Evangelisch-Lutherischen Synode von Missouri.
- Pieper, Francis. 1951. *Christian Dogmatics* Volume II. Saint Louis: Concordia Publishing House.
- Pieper, Franz. 1985. *Kristen dogmatik*. Uppsala: Bokförlaget pro Veritate.
- Prenter, Regin. 1955. *Skabelse og genløsning. Dogmatik*. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Prenter, Regin. 1964. *Kirkens tro*. København: Lohses Forlag.
- Prenter, Regin. 1978. *Kirkens lutherske bekendelse. En aktuel theologisk udlægning af den Augsburgske Bekendelse*. Fredericia: Udvalget for konvent for kirke og teologi.
- Radler, Aleksander. 1995. *Kristendomens idéhistoria. Från medeltiden till vår tid*. Lund: Studentlitteratur.
- Rodén, Nils. 1961. *Hans Jacob Lundborg. En pil på Herrens båge*. Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag.
- Rosendal, Gunnar. 1930. *Upplösningen av det juridiska föreställningskomplexet i evangelisk teologi. En studie i försonings- och rättfärdiggörelselärans historia*. Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri.
- Rosenius, C.O. & P. Waldenström. 1870. *Predikningar öfver Svenska Kyrkans Nya Högmessotexter. Första Årgången, Första Delen*. Stockholm: Tryckt hos A.L. Norman.
- Roswall, Samuel. 1985. *En banebryder. En bog om Chr. Møller – Luthersk Missionsforenings første leder og den historie han blev en del af*. Hillerød: Dansk Luthersk Forlag.
- Sondén, Per. 1931. *Biskop Anders Fredrik Beckman. Hans levnadslopp och verksamhetsfält*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Wadström, B. 1909. *Några blad ur Evang. Fosterlands-Stiftelsens Historia*. Stockholm: Axel Wallén & C:o Förlag
- Walan, Bror. 1964. *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet. En studie i den nyevangeliska rörelsens sprängning och Svenska Missionsförbundets utveckling till o. 1890*. Stockholm: Gummessons Bokförlag.
- Walan, Bror. 1978. *Året 1878. Waldenströmföreläsningarna 1977*. Stockholm: Gummessons Bokförlag.
- Waldenström, P. 1873. *Om försoningens betydelse*. Stockholm 1873. 2. uppl. s.å. Chikago s.å.
- Waldenström, P. 1937. *Brukspatron Adamsson eller Hvar bor du? Åttonde upplagan*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.
- Waldenström, P. 1938. *Biblisk Troslära*. Fjärde upplagan. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag.

- Waldenström, P. 1940. *Godsejer Adamsen eller Hvor bor du?* Skjern: Evg. Luth. Missionsforenings Forlag med lærer Mads Toft, Skjern, som oversætter.¹⁴
- Westin, Gunnar. 1938. "P.P. Waldenström åren 1867-1868" i *Från skilda tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 557-585.
- Westin, Gunnar. 1956. *Den kristna friförsamlingen i Norden*. Frikyrklighetens uppkomst och utveckling. Stockholm: Westerbergs.
- Wikmark, Gunnar. 1941. *G.E. Beskow och nyevangelismen. Till belysning av svenskt kyrkoliv under 1800-talets senare hälft*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag.
- Wikmark, Gunnar. 1950. *Kyrkobyggaren på Blasieholmen*. Gustaf Emanuel Beskows liv och gärning. Stockholm: Natur och kultur.
- Wingren, Gustaf. 1960. *Predikan. En principiell studie*. Andra upplagan. Lund: CWK Gleerups Förlag.
- Wisløff, Carl Fr. 1948. *Jeg vet på hvem jeg tror. Kortfattet kristelig tros lære*. Bergen: Lunde.¹⁵
- Wisløff, Carl Fr. 1951. *Ordet fra Guds munn. Homiletiske hovedspørsmål*. Oslo: Lutherstiftelsen.
- Wisløff, Carl Fr. 1993. *Fullfør din tjeneste!* Oslo: Lundfe forlag.
- Wittander, J. 1925. *Några drag ur Predikanten Nils Jönssons liv och verksamhet*. Hässleholm: Missionsbladets Expedition.

¹⁴ Bogen havde tidligere været udgivet på dansk i 1870, hvor sognepræst Wahl, Øster Snede, havde oversat den. Gennem den danske rosenianske vækkelse kom bogen til den tysktalende del i Lutherische Missionsverein (stiftet i 1881), hvor bogen af Chr. Bau blev oversat til tysk og udgivet med titlen *Der reiche Gutsbesitzer*. Den sidste tyske udgave udkom i 1991. Udgiverne af såvel den danske som den tyske udgave var miljøer, hvor den objektive forsoningslære stod stærkt og ikke miljøer, der senere fulgte Waldenströms subjektive forståelse af forsoningen.

¹⁵ I forordet skrev Wisløff, at han stod i stor gæld til Franz Piepers *Christliche Dogmatik* uden at kunne følge den i alt.